

דפוסי יידיש כמסמני חברה ומגדר (1862–1923): דיון ביבליוגרפי

אסתר לפון-קנדלשיין

מבוא

בשנת 1841 קראו חכמי ירושלים הספרדים לישראל ב"ק להקים את בית דפוסו בעיר, ועשרים שנה הדפיס ב"ק רק בעברית. כאשר קמו לו מתחרים הוא נאלץ לחפש שווקים נוספים, ומצאם אצל אוכלוסיות השוליים דוברות שפות היהודים הז'רגוניות, יידיש ולדינו. הספר 'תחינות ובקשות וסדר תיקון שלשה משמרות' (1862) מבית דפוסו של ב"ק הוא ראשיתו של הדפוס ביידיש בארץ ישראל.

הספרדים היו באותה עת האוכלוסייה הוותיקה בעיר, אך העליות לארץ ישראל ממזרח אירופה בשנים 1882–1914 תגברו את היישוב היהודי באשכנזים דוברי יידיש,¹ עד כי משנות השמונים הייתה רוב האוכלוסייה היהודית בירושלים אשכנזית, ושיעור הקשישים בה היה גבוה.² בשנים 1916–1919 היה לאשכנזים רוב מוחלט ברוב יישובי ארץ ישראל,³ ומכלל יהודי

* הנתונים למאמר זה מתבססים על מחקרי: אסתר קנדלשיין, 'הדפוס העברי בארץ-ישראל של"ז–תרפ"ג: היבטים ביבליוגרפיים, תרבותיים וסוציו-אקונומיים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה.

¹ רוברטו בקי, 'תחיית הלשון באספקלריה סטטיסטית', **לשוננו**, כ (תשט"ז), עמ' 67, 74, הערה 11.

² עוזיאל שמלך, 'קוים מיוחדים בדמוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע עשרה', מנחם פרידמן, בן-ציון יהושע, יוסף טובי (עורכים), **פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים**, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 70–71.

³ הנ"ל, 'בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל', **פעמים**, 56 (תשנ"ג), עמ' 127.

הארץ דוברי הלשונות הלוועזיות 59% דיברו יידיש כלשון יחידה או עיקרית (לעומת 7% בלבד שדיברו לדינו).⁴

על פי מפקדי מונטיפיורי מן השנים 1839 ו-1866, כבר מהשליש הראשון של המאה התשע עשרה היה רוב נשי בקרב יהודי ארץ ישראל. עודף נשים בקרב העולים ממזרח אירופה היה אופייני ליישוב הישן בירושלים עד מלחמת העולם הראשונה.⁵ מכלל המתפקדים במפקד 1905 היו יותר מ-54% נשים אשכנזיות, ושיעור הפנויות (רווקות, גרושות ואלמנות) בגילי 60–74 עלה עשרות מונים על שיעור הגברים הפנויים בגילים אלו (41.9% נשים לעומת 9.1% גברים).⁶ העלייה לארץ הקודש ממניעים דתיים וכדי למות ולהיקבר בה הייתה תופעה ידועה לאו דווקא בקרב נשים, אולם מספר הנשים שעלו ארצה בגפן עלה על מניין הגברים,⁷ ויש עדויות רבות על אלמנות אשכנזיות שעלו בגפן ממזרח אירופה וממערבה כבר במאה הארבע עשרה.⁸

שפתן של נשים אלו הייתה על פי רוב היידיש, ומדפיסים של ספרי יידיש ראו בה את שפת הקריאה של הנמצאים בשוליים החברתיים, 'כל יהודי יקר – אם נקבה אם זכר, בלבד שיודע לקרא'.⁹ עד מחצית המאה תשע עשרה וגם אחר כך נדפסו ספרים אלה בטיפוגרפיה שונה מהדפוס העברי, סוג של כתב רש"י המכונה ווייבר-טייטש (יידיש של נשים) או אותיות צו"ר (צאנה

⁴ למעט תושבי ירושלים, שלא נדרשו לשאלת הלשונות. ראו בקי (לעיל, הערה 1), עמ' 75, לוח 2.

⁵ מרגלית שילה, 'נשים וילדים ביישוב הישן: 1799–1917', ישראל ברטל וחיים גורן (עורכים), **ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית 1800–1917**, ירושלים תש"ע, עמ' 119.

⁶ הנתונים של מפקד 1905 נכונים בכל הנוגע לנתינים עות'מאניים, אולם רבים מן האשכנזים היו בעלי נתינות זרה. עוזיאל שמלץ, 'האוכלוסיה באזורי ירושלים וחברון בראשית המאה העשרים', **קתדרה**, 36 (תשמ"ה), עמ' 126, 143–144; הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 66.

⁷ מרגלית שילה, **הקול הנשי הירושלמי**, ירושלים תשס"ד, עמ' 23.

⁸ איל דודסון, "'כָּדִי לְמוֹת בִּירוּשָׁלַיִם": קהילת האלמנות בירושלים בתקופות הממלוכית והעות'מאנית המוקדמת (מאות ארבע-עשרה עד שבע-עשרה)', **לבי במזרח**, ג (תשפ"א), עמ' 149–138.

⁹ מהקדמתו של מיכל אפשטיין לאוסף התפילות 'דרך ישרה' (1697). ישראל צינברג, **תולדות ספרות ישראל**, ד, תל אביב 1958, עמ' 218, עיול 14.

וראינה),¹⁰ 'כתב תחינות' או 'כתב נשים'.¹¹ ישראל צינברג ציין את היידיש כשפת הנשים בדפוס, ועם זאת משבעים עמודי שער ויותר של ספרים ביידיש שבדק, רק בתשעה שערים היו הנמענות נשים בלבד, והשאר פנו לקהל מגוון: 'לגברים ונשים בחורים ובתולות', 'לאנשים פשוטים גברים ונשים', 'אנשים יקרים נשים וגברים, נערות ונערים', אבל גם 'לחזנים פשוטים ומלמדים', 'לבחורים ולבעלי בתים'.¹²

אלכסנדר הלוי צדרבוים (ארז, 1816–1893), המייסד והעורך של עיתון 'המליץ', הגדיר את הנשים בקבוצה אחת עם דלת העם ועם 'מלומדי מלאכה ועבודה פשוטה מנעוריהם, אשר מן החדר לא נשאר להם רק לקרות את התפילות', אשר למענם יש להוציא לאור 'ספרי חכמה וביחוד בתולדות הטבע בשפת יהודית-אשכנזית השגורה בפיהם'.¹³

בשנות השמונים של המאה העשרים החל דיון מחקרי שהתמקד בסוגיות היסטוריות-חברתיות מנקודת מבט מגדרית ומיקם את הנשים כחלק מן הנרטיב הציוני. חלוצה לפני המחנה הייתה מרגלית שילה.¹⁴ בשנות התשעים כבר התמקם המחקר המגדרי כדיסציפלינה אקדמית רב-תחומית, ומאז נוספו לתולדותיה של חברת העבר היהודית הארץ-ישראלית עשרות רבות של מחקרים שעניינם נשים ומגדר.¹⁵ יוסי בן-ארצי, שהתעמק בשאלה אם שינו

¹⁰ על שם האותיות שבהן נדפס ביידיש הספר 'צאנה וראינה'. יצחק ריבקינד, 'זווערטער מיט יחוס', **יידיש שפראך**, 14, 1 (תש"ד), עמ' 50, הערה 13; בנימין הרשב, 'על טבעה של לשון יידיש בהקשריה ההיסטוריים', **הספרות**, י, 3–4 (35–36) (1986), עמ' 27.

¹¹ צינברג (לעיל, הערה 9), עמ' 73.

¹² על חוקרים יהודים-גרמנים בני התקופה, כגון שטיינשניידר (1816–1907), גידמאן (1853–1918) וגרינבוים, שראו בספרות היידיש הישנה ספרות נשים מיוחדת, ראו צינברג, שם, עמ' 69, 217–219. ראו גם: חוה טורניאנסקי, "'ארון הספרים" של האישה באשכנז בעת החדשה המוקדמת', יגאל שוורץ, לילך נתנאל, קלאודיה רוזנצווייג ואחרים (עורכים), **מחשבת הספר: מחקרים בספרויות יהודיות מוגשים לאבידב ליפסקר**, רמת גן תש"ף, עמ' 187–188.

¹³ ארז, 'חות דעת המו"ל', **המליץ**, 15.12.1864, עמ' 3.

¹⁴ מרגלית שילה, 'חות הפועלות בכנרת 1911–1917 כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה', **קתדרה**, 14 (תש"ם), עמ' 81–112.

¹⁵ על התפתחות המחקר המגדרי ראו: הנ"ל, 'נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים', **קתדרה**, 150 (תשע"ד), עמ' 124–130.

חקר נשים ומגדר את יחסנו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות,¹⁶ בא לכלל מסקנה כי עד זמנו 'המיגדר לא שינה מאומה [...] בהבנת התופעות והתהליכים, אך השכיל להוסיף לו ידע רב [...] על ידי הארת מקומן ותרומתן של נשים לקיומה של ההתיישבות ולפיתוח המבנה החברתי והמרקם התרבותי הארץ-ישראלי'.¹⁷ האומנם?¹⁸

לא באתי לשנות את הסיפור אלא לחזק ידע קיים הנוגע למגדר האשכנזי, הלא-למדני, הנשי. לא להדגיש הדרה אלא להראות באמצעות הדפוס כיצד ההווה הארץ-ישראלית מסמנת את המגדר הנשי בקבוצה שמאגדת את האנשים הפשוטים, הלא-משכילים, נשים וגברים שהם כנשים, הנמצאים בשולי החברה. לשרטט נושא שנזכר במחקר כעובדה מוגמרת, באמצעות נתונים מספריים-כמותיים שיכולים לתת תמונת מצב עובדתית.

סקירת ספרות

היסטוריית הכתיבה הנשית למען נשים החלה בראשית המאה השבע עשרה עם חיבורה של רבקה טיקטינר (?–1605) 'מינקת רבקה' (פראג, 1609), שהוא ספר מוסר המיועד לנשים נשואות.¹⁹ היו נשים שתיעדו בידיש את חייהן למען הדורות הבאים, כגון גליקל מהאמלן (1645–1724), אשת עסקים שהניחה אחריה כתב יד אוטוביוגרפי שכתבה לאחר התאלמנותה.²⁰ כתב ידה, שנשמר אצל צאצאיה, ראה אור בדפוס לראשונה רק בשנת 1892.²¹ דוגמאות נוספות של נשים כותבות יידיש הביאה חוה טורניאנסקי, ובהן שתי אחיות,

¹⁶ יוסי בן-ארצי, 'האם שינו חקר נשים ומגדר את יחסנו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות?' מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**, ירושלים תשס"ב, עמ' 26–44.

¹⁷ שם, עמ' 43.

¹⁸ לביקורת על הערכה זו ראו שילה (לעיל, הערה 15).

¹⁹ עליה ועל כתיבתה ראו בהרחבה: "אשה צדקת מגדלת איש צדיק" – רבקה בת מאיר טיקטינר וספרה "מינקת רבקה", **מסכת**, יד (תשע"ט), עמ' 99–134.

²⁰ עליה ועל חיבורה ראו: חוה טורניאנסקי, 'מבוא', **גליקל: זיכרונות 1691–1917**, ירושלים תשס"ו; הנ"ל, 'תפילה ותחינה בספר זיכרונותיה של גליקל', **מסכת**, ח (תשס"ט), עמ' 11–27; אסף קוגלר, 'אשת חיל', **מטרופוליס**, 67 (2018), עמ' 18–25; עדה רפפורט-אלברט, 'גליקל האמל כאלמנה', ישראל ברטל, גלית חזן-רוקם, אריקה טים ואחרים (עורכים), **חוט של חן**, ירושלים תשע"ג, עמ' 379–391 ועוד.

²¹ על גלגוליו של כתב היד ראו: חוה טורניאנסקי, 'גלגולי החיבור מן הכתב אל הדפוס ואילך: פרק בתולדות התרבות', **גליקל: זיכרונות** (לעיל, הערה 20), עמ' מד-נז.

עלע וגעלע, סְדָרִיּוֹת בבית הדפוס של אביהן הַגֵּר משה בן אברהם אבינו בניקולסבורג, שסידרו סידור עם תרגום ליידיש והשאירו בקולופון את חתימתן.²²

ליידיש כשפת נשים בקריאתן נדרשה טורניאנסקי בדונה בארון הספרים של האישה האשכנזית בעת החדשה המוקדמת,²³ ותיעדה כתבי יד ודפוסים שנכתבו למען נשים ביידיש, הן במקור והן בתרגומים, כבר במאה השש עשרה באיטליה. 'ספר אורך ימים' (1550), שנושאו חינוך ילדים, הוא תרגום מעברית ליידיש למען נשים. בספר המוסר 'ספר מידות' (איזני, 1541), שתורגם מעברית ליידיש, יש פנייה מפורשת אל כל הנשים והבתולות.²⁴ טורניאנסקי תהתה היכן רכשו הנשים שגדלו וחונכו על ברכי היידיש את מיומנויות הקריאה והכתיבה, ותשובה על שאלתה אפשר למצוא בזיכרונותיה של גליקל מהאמלן, שציינה כי אביה נתן לבניו ולבנותיו חינוך 'במילי דשמיא ובמילי דעלמא', והוסיפה בהמשך דבריה כי למדה ב'חדר'.²⁵

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה במזרח אירופה חל גידול בשיעור הנשים הקוראות בכלל וביידיש בפרט, ולפיכך הייתה עלייה בשיעור הספרים שראו אור ביידיש.²⁶ באמצעות ניתוח קטלוגים של מוכרי הספרים במזרח אירופה מצאה חגית כהן כי בסוף המאה התשע עשרה הצטרפו הנשים אל מעגל הקוראים, וחל גידול ניכר בספרי היידיש שהוצעו למכירה.²⁷ הדרתן של נשים מספרות הקודש ולשונה היא שדחפה אותן לזרועות הספרות הפופולרית והמשכילית ביידיש, והן קראו באין מפריע לשם הנאה.²⁸ תופעה

²² חוה טורניאנסקי, 'על נשים וספרים בעת החדשה המוקדמת', **הרצאת החברים החדשים באקדמיה הלאומית למדעים, תשס"ט, עמ' 6-10**: <https://academy.ac.il/SystemFiles/21388.pdf>; הנ"ל, 'ילדות ונערות בספרות יידיש בעת החדשה המוקדמת', **מסכת, יב (תשע"ו), עמ' 65-84**.

²³ הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 185-203.

²⁴ הנ"ל, ילדות ונערות (לעיל, הערה 22), עמ' 68-69.

²⁵ שם, עמ' 66.

²⁶ איריס פרוש, **נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה**, תל אביב תשס"א, עמ' 136-173; חגית כהן, **בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה**, ירושלים תשס"ו, עמ' 139.

²⁷ כהן, שם.

²⁸ פרוש (לעיל, הערה 26).

לשונית מעניינת הביאה איריס פרוש בשם אומרה, שמואל ניגר: המונח 'לייענען' [קריאה] הגדיר קריאה בתורה. עם הזמן, כאשר הקריאה התייחסה גם לספרות הפנאי המשכילית, השתנתה הוראתו של המונח לקריאה של 'ספרי נשים קלים נחותי דרגה או על סיפורי מעשיות'.²⁹

מרגלית שילה מרבה לחקור את המגדר הנשי בארץ ישראל ובירושלים בפרט, ובספרה 'הקול הנשי הירושלמי' התמקדה באוריינות הנשית ובלמדניות בירושלים של סוף המאה התשע עשרה.³⁰ באמצעות שלושה כתבים שכתבו והדפיסו נשים בירושלים, היא הגדירה 'סוגה נשית ירושלמית', ובמקום אחר בדקה את תקנות ירושלים כמעצבות את המגדר הנשי, תקנות שהגבילו את נשות ירושלים והתוו את דרכן.³¹

משה אלטשולר ייעד את ספרו 'ברנט שפיגל' (1596) בידיש לציבור הרחב, 'לנשים ולגברים שהם כמו נשים משום שאינם יודעים ללמוד הרבה'. ב'גברים שהם כמו נשים' אפשר לראות סוג של מגדר נוסף, מגדר שמנמיך את מעמדן ואת יכולתן האינטלקטואלית של הנשים, בעוד 'נשים שהן כגברים' מגביה אותן. לסוג זה של מגדר נדרשה חוה וייסלר, שביקשה באמצעות ניתוח סוגות המוסר והתחינות לחשוף את מקומן של הנשים בחוויה הדתית היהודית של החברה האשכנזית המודרנית המוקדמת. האם יש הבדל בין נשים ובין 'עמי הארץ', והאם אורח חייהן הדתי שונה מזה של הגברים? וייסלר שמה לָפֶה גם להבדל בין כתיבה גברית המיועדת לנשים ובין כתיבה נשית המיועדת לנשים ודנה בשוני בין טקסט שנכתב למען נשים בלבד לעומת זה שנכתב לגברים ולנשים כאחד.³²

מה שהעסיק את הנשים בחיי היום-יום, אפשר היה להן לבטא רק בשפתן. ההזדמנות ניתנה להן במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, כאשר יצא

²⁹ שם, עמ' 35, 136, 258, הערה 66.

³⁰ שילה (לעיל, הערה 7).

³¹ הנ"ל, 'תקנות ירושלים כמעצבות מגדר', טובה כהן ויהושע שוורץ (עורכים), **אשה בירושלים:**

מגדר, חברה ודת, רמת גן תשס"ב, עמ' 65–77.

³² Chava Weissler, "For Women and for Men Who Are like Women": The Construction of Gender in Yiddish Devotional Literature', *Journal of Feminist Studies in Religion*, 5,2 (1989), pp. 7–24

לאור באודסה השבועון 'קול מבשר' (1862–1873), מוסף בידיש לעיתון 'המליץ', שיועד מלכתחילה לנשים אך גם גברים קראו בו.³³ שמואל ורסס דן במהפכה החברתית-תרבותית שהתחוללה מעל דפיו בסוגיית מעמד האישה ובמאבקו של העיתון בקידום החינוך של הנשים תוך כדי דיאלוג בין העורך לקוראותיו.³⁴ נשים הגיבו בציון שָׁמֵן במכתבים למערכת. אחת הכותבות ציינה כי אין שום עיתון יהודי בעל בסיס מוסרי אמיתי כמו עיתון נשים זה, ואחרת שיבחה את מייסדו צדרבוים על הוצאת עיתון בידיש, כי רק בשפה זו אפשר לפנות לפשוטי העם. הן לא הרגישו כי שפתן נחותה אלא להפך, לדעתן הייתה שפה זו ראויה לעמוד בזכות עצמה.³⁵

יעקב שביט דן בדמותה של הספרות הבלטריסטית על פי שפתה כמשקפת ואף מעצבת את דמותה הרצויה של החברה בארץ ישראל.³⁶ הוא אפיין את הספרות הבלטריסטית היידית ספרות חילונית שמטרתה לבדר ולא לחנך, ספרות לא-קנונית, ספרות המון לחברת המון, שנתפסה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה כתופעה שלילית, ודימויה היה נמוך.

עניינו של מחקר זה הוא ראשיתו של הדפוס היידי הארץ-ישראלי משנות השישים של המאה התשע עשרה ועד סוף העלייה השלישית (1862–1923). הפעילות התרבותית-חברתית של היישוב היהודי בארץ ישראל נבחנת כאן באמצעות ניתוח סוציו-ביבליוגרפי של היבול הספרי שנדפס בארץ.

מתודולוגיה

מאמר זה נשען על שיטת 'ספר וחברה' (Livre et Société), שעניינה הבנת הפעילות החברתית-תרבותית של חברה היסטורית באמצעות הטקסט

³³ בפנייה אל קהל הקוראים מערכת העיתון ציינה תמיד גם את הנשים. במאמר מערכת הקורא לחדש את המינוי ציין הכותב (צדרבוים) כי הוצאתו יועדה למי שאינם בקיאים בלשון הקודש ולא בשפות המקומיות, ובייחוד לנשים. 'צייט צו אבאנגירען!' 'קול מבשר', 2.11.1865, עמ' 1.

³⁴ שמואל ורסס, 'קול האשה בשבועון בידיש "קול מבשר"', 'הקיצה עמי': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 321–350.

³⁵ שם, עמ' 330.

³⁶ יעקב שביט, 'ארשה/תל-אביב – יידיש ועברית: בין ספרות המון לחברת המון', הספרות, 3–4, 36–35 (1986), עמ' 201–210.

המודפס.³⁷ באמצעות ניתוח יכול הדפוס היידי שנדפס בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית אציג נתונים כמותיים שלפיהם היידיש מסמנת את המגדר הנשי בתוך החברה האשכנזית הלא-משכילה.

באמצעות שאלות מהותיות על הדפוסים היידיים בארץ ישראל, כגון השאלות באילו נושאים עסקו? האם היו אלה נושאים דתיים או חילוניים, נשיים או גבריים? מי היו המחברים, גברים או נשים? האם היו בני התקופה? מי היה קהל היעד לדפוסים אלו? כיצד באו לידי ביטוי השינויים החברתיים שחלו בחברה היהודית בארץ ישראל? ובאמצעות ניתוח נתונים ביבליוגרפיים של דפוסי יידיש מאותה תקופה אנסה לעמוד על טיבם ועל אופיים של הדפוסים בהיבט מגדרי ולהראות כי מעבר לסמנם את המגדר הנשי הם הגדירו את הפנייה של הנשים ואליהן לנושאים מסוימים.

המאגר מתבסס על כמאתיים וארבעים פרסומים ביידיש – ספרים, קונטרסים, חוברות, עלונים וכרוזים – שנדפסו משנת תרכ"ב (1862) עד סוף העלייה השלישית בשנת תרפ"ג (1923). מתוך מקורות ביבליוגרפיים מודפסים,³⁸ מקוונים ונגישים³⁹ נדלו דפוסי יידיש ודפוסים שכללו יידיש לצד עברית או לצד שאר לשונות שהיו נהוגות אז בארץ. החומר כולל רק את דברי הדפוס שפרטיהם הביבליוגרפיים היו מפורטים. לא נכללו אוספים של כרוזים, מודעות, מכתבים וחוזרים.⁴⁰ עוד סיבה – חשובה ומרכזית לחלקיותו של יבול הדפוס – שמפני עממיותו לא הכול שרד.⁴¹

³⁷ על שיטת מחקר זו ראו: אסתר קנדלשיין, 'הדפוס העברי בארץ-ישראל של"ז-תרפ"ג: היבטים ביבליוגרפיים, תרבותיים וסוציו-אקונומיים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 69-82.

³⁸ שושנה הלוי, **ספרי ירושלים הראשונים**, ירושלים תשל"ו; אריה ל' פילובסקי, 'עיתונות יידיש בא"י מתחילתה ועד הופעת נייוועלט (1934)', **קתדרה**, 10 (תשל"ט), עמ' 72-101; הנ"ל, 'יידיש וספרותה בארץ ישראל 1907-1948', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס.

³⁹ קטלוג הספרייה הלאומית, מאגר הביבליוגרפיה של הספר העברי רל"ג-תש"ך, הקטלוג המאוחד לכתבי עת (ULS), הקטלוג המאוחד (ULI).

⁴⁰ כמו לדוגמה אוסף של תעודות גבאות כבוד משנת תר"ף (1920) שמקוטלג בספרייה הלאומית תחת הכותר 'נזר גבאות'. לאוסף של כרוזים ופשקווילים ראו: בנימין קלוגר, **מן המקור: הישוב הישן על לוח המודעות: קובץ כרוזים ועלונים מפרסומי ירושלים במאה הקודמת: ת"ר-ת"ש**, ירושלים תשל"ח.

⁴¹ על הסיבות להיעלמותם של חיבורים ראו קנדלשיין (לעיל, הערה 37), עמ' 76, הערה 27.

הערה: אם הטקסט כולו ביידיש, ואפילו הכותר בעברית, החיבור ייחשב כאן ליידיש בלבד. בפרסומים שיידיש ועברית נדפסו זו לצד זו, נדרשתי לבדוק את התוכן ואת הנושא, ועל פיהם קבעתי את היידיש לשפה ראשונה או לשפה שנייה. קונטרס 'זכר עולם' מאת רבקה ליפא אניקשטער הוא מכתב לילדיה שנכתב במקור ביידיש ונמסר לתרגום, לכן נקבעה היידיש לשפה ראשונה.⁴² לעומת זאת ב'מחברת חברת "פועלי צדק" נקבעה היידיש לשפה שנייה, מכיוון שרובו של הספר בעברית, ורק שישה עמודים ביידיש, והם 'איבערזעטצונג בקיצור פון דיא תקנות פון דער חברה "פועלי צדק" בירושלם' (תרגום בקיצור של תקנות החברה 'פועלי צדק'). אבל אם בצד העברית והיידיש נדפסו שפות נוספות, כמו אנגלית וגרמנית, אזי העברית היא השפה הדומיננטית, והיידיש היא שפה נוספת.

נתונים ודיון

בשלהי המאה התשע עשרה היה היישוב היהודי הארץ-ישראלי יישוב של מהגרים ברובו, והשפות השולטות ברחוב היהודי היו השפות היהודיות העממיות. הספרדים העות'מאנים דיברו בקהילתם בערבית ובלדינו, האשכנזים דיברו יידיש, הבוכרים בפרסית-יהודית וכו'. ממפקד שערך המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית עולה כי בשנים 1916–1918 רק 40% מכלל המתפקדים ראו בעברית את לשונם העיקרית.⁴³

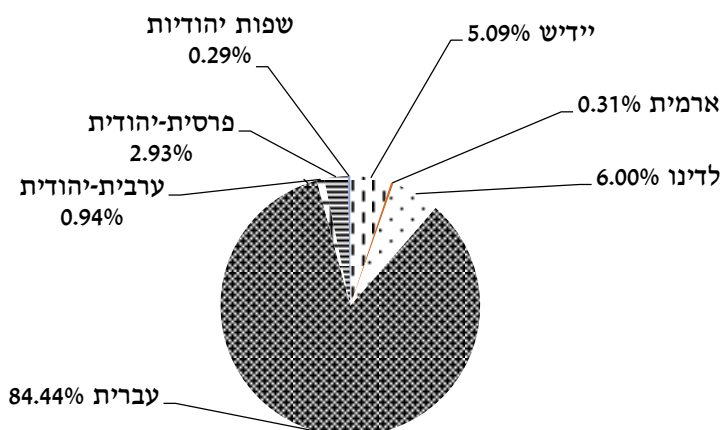
בחברה רב-לשונית זו שימשה העברית שפת תקשורת בין-עדתית, Lingua Franca.⁴⁴ ואולם בעוד העברית שבעל פה הייתה שפה דלה, העברית שבדפוס הייתה שפה גבוהה, לשון קודש שיוחדה לשכבה מצומצמת ביותר של תלמידי חכמים, והקריאה בה לא הייתה אפשרית למי שלא דיבר עברית, קל וחומר לציבור שבשולי החברה, אנשי עבודה, פועלים, נשים וילדים, ששפתם שפת הרחוב. אליהם פנו המדפיסים בלשונותיהם, שנכתבו באות עברית. ללשונות היהודים היה תפקיד חשוב בהקניית מיומנויות קריאה ובעידודה בקרב ההמונים שלא ידעו עברית אבל הכירו את האלפבית העברי

⁴² רבקה ליפא אניקשטער, **זכר עולם**, ירושלים תרמ"ד, דף ו ע"ב.

⁴³ בקי (לעיל, הערה 1), עמ' 69.

⁴⁴ אסתר לפון-קנדלשיין, 'ראשיתה של ספרות הפנאי המודרנית בדפוס הארץ-ישראלי (1882–1923)', **עלי ספר**, כט (תש"ף), עמ' 163, הערה 93.

מתוך ספרי התפילה.⁴⁵ שלום עליכם, בצאתו להגן על היידיש אל מול העברית, טען כי היידיש 'מפתחת באופן רוחני את הנמוכות שבשכבות העם, אשר להם העברית היא לעת עתה "לשון הקודש", שפתו של אלהים, שלא נוצרה אלא כדי לדבר בה עם רבונו של עולם [...]'.⁴⁶

איור 1: התפלגות דפוסי ארץ ישראל (1823–1923) לפי שפות (אחוזים)

אין ספק כי היה קהל קוראים ליידיש בארץ ובמרחב היהודי-אשכנזי במזרח אירופה ובארצות הברית. כמו כן בשנת 1908, בוועידת טשרנוביץ', הוכרזה היידיש שפה לאומית. אומנם לא בה"א הידיעה ולא היחידה, אבל החלטה זו נתנה לגיטימציה ללשון היהודית הכתובה, ואילו ביקשו המו"לים שווקים להפצת ספרים כדי להבטיח את שרידותם הכלכלית, כי אז לא הייתה כמו

⁴⁵ על הדפוס בלדינו ועל מדפיסיו ראו: אסתר לפון-קנדלשיין ושפרה ברוכסון-ארביב, 'דפוסי לאדינו בארץ ישראל מב"ק עד עזריאל (1843-1923)', אפרים חזן ושמואל רפאל (עורכים), **מחברות ליהודית**, רמת גן תשע"ג, עמ' 351–388.

⁴⁶ במכתב לעורך ה'אונדזער ברידער', 27.10.1911. אברהם ייבין (עורך ומתרגם), **מכתבי שלום עליכם: 1882–1916**, תל אביב 1998, עמ' 167.

ספרות היידיש לשיווק ולרווח.⁴⁷ אך לא כך הווה. רק 5% מסך הדפוסים שנדפסו בארץ ישראל כללו יידיש (איור 1). דלות החומר המודפס בשפה זו מודגשת גם לנוכח היותה שפת הדיבור היום-יומית של רוב המדפיסים באותה עת.⁴⁸

מנקודת מבט מגדרית עולה בבירור כי בארץ ישראל הייתה היידיש לשון הכתיבה של האישה. המיוחד בכתיבה הנשית הארץ-ישראלית הוא שהן גם הוציאו לאור את כתיבתן. בעשור האחרון של המאה התשע עשרה ראו אור תשעה פרסומים ביידיש שכתבו שש נשים שהתגוררו בירושלים. שלוש מהן – רבקה ליפא אניקשטער (?-תרנ"ג), רייצא מסלונים (?-תרס"ו)⁴⁹ וטויבע פעסל פיינשטיין (?-תרע"ה), שלושתן עסקניות, דמויות מוכרות בירושלים⁵⁰ – כתבו את זיכרונותיהן כבסיס לצוואתן המוסרית, הרוחנית; אניקשטער ורייצא הוסיפו לפרסומיהן תרגום לעברית.⁵¹ לספרה של אניקשטער היה ביקוש רב. מהדורה ראשונה של 'זכר עולם' (1882) מאת אניקשטער אזלה עוד בטרם הגיע הספר לנמעניו, ילדיה של המחברת, והיא הוציאה מהדורה שנייה בשנת תרמ"ד (1884). שנתיים לפני פטירתה, בשנת 1891, הוציאה אניקשטער מהדורה שלישית, וחסרון כיס גרם לבתה רחל להוציא לאור מהדורה נוספת בשנת תרע"א (1911).

⁴⁷ על סחר בספרים יידיים בין מזרח אירופה לארצות הברית ראו: חגיית כהן, 'סחר הספרים הטרנס-אטלנטי, וצמיחתו של מרכז תרבות היידיש בארצות-הברית, 1890–1939', **עיונים בתקומת ישראל**, 20 (2010), עמ' 437–466.

⁴⁸ על בתי הדפוס בהרחבה ראו קנדלשיין (לעיל, הערה 37), עמ' 48–58, 119–125, 365–367.
⁴⁹ בת הרב מרדכי חן טוב ואשת הרב עזריאל זעליג מסלונים. על פי עדותה, הייתה גבאית בחברת הכנסת אורחים כשמונה עשרה שנה, מאז 1868, זמן מה לאחר עלייתה ארצה. בחברותיה היא מונה את רבקה ליפא אניקשטער. בשנת 1875 הייתה רייצע ברשימת עשרים ואחת הנשים החברות בחברת לינת צדק, שמטרתה זהה לזו של חברת הכנסת אורחים.

⁵⁰ פנחס גרייבסקי, **בנות ציון וירושלים**, ירושלים תש"ס, עמ' 6, 9, 14.
⁵¹ לטענת פילובסקי, 'שום ספר מהסוג הזה (ספרות יראית נשית), עד 1928 – פרט להדפסה מחודשת של קונטרס זכר עולם בתרע"ה (צ"ל תרע"א) והוצאת "תכשיטי נשים" בתרע"ג – לא נכתב בארץ-ישראל'. עליו לחלוק על קביעה זו, מכיוון שבפתח דבריה בספרה 'זכר עולם', מהדורת 1882, ציינה אניקשטער: 'מכתבי הלז נכתב ביום א' דר'ח אדר תרמ"ב פעה"ק ירושלם'. ראו פילובסקי, יידיש וספרותה (לעיל, הערה 38), עמ' 281. עליהן ועל חיבוריהן בהרחבה ראו שילה (לעיל, הערה 7).

בריינדל וולפינזון, אלמנתו של בן-ציון וולפינזון,⁵² הוציאה כרוז, 'יברכך השם מציון' (1900), ביידיש ובגרמנית, עמודה מול עמודה, לגיוס כספים בעבור ישיבת חסד חיים. הינדע זיסנווין פנתה לציבור ביידיש בבקשה, 'ר' אבנר איננו' (1899), לרכוש את ספרו של בעלה יהושע זאב, 'ציר נאמן', שנכתב בעברית. ספרה של חנה מיכלע פרידמן, קונטרס התחינות 'תחנה צרור החיים' (1908), יועד לנשים לעילוי נשמת בתה.

תחינות

כאמור, הכותר הראשון שראה אור ביידיש בארץ ישראל היה 'תחינות ובקשות וסדר תיקון שלשה משמרות' (1862).⁵³ אחת עשרה שנים אחר כך, בשנת 1873, הדפיס יצחק גאשצינני (1845–1910) מהדורה נוספת של ספר זה.

ראשיתה של הכתיבה הנשית המיועדת לנשים המכונה 'תחינות' היא במאה השש עשרה. תפילות אישיות, אינטימיות, בקשות רחמים, תחנונים, בסגנון אישי ביידיש, היה אפשר לאומן ביחידות בכל עת, בכל מקום שלנשים יש בו נוכחות, לעיתים אף בלעדית, בטקסים המזוהים עם נשים: בבית לאחר הדלקת נרות בערבי שבתות וחגים, במקווה, בבית הכנסת, בבית הקברות, ליד קברי צדיקים ובמקומות קדושים ועוד.⁵⁴

תחינות ובקשות היו סוגה נפוצה מאוד בדפוס היידי בארץ ישראל. 59% מסך הכותרים שנושאים ספרות יראית הם ליטורגיה, ומהם 76% הם תחינות. רוב הכתיבה הייתה אנונימית, ומלבד הקונטרס של חנה מיכלע פרידמן היו שמונה כותרים מאת גברים, רובם מהדורות חוזרות לספרו של שמואל בן

⁵² בבית הקברות בהר הזיתים יש מצבה המתעדת את תאריך מותה של 'בלומה בריינה אשת בן-ציון וולפינזון נפטרה בכ"ו אייר תרע"ה'. משפחת וולפינזון הייתה ידועה בטחנת הקמח שלה בחצר רייסין בעיר העתיקה בירושלים, שפעלה משנות השבעים ועד סוף המאה התשע עשרה. שבתי זכריה, **סיפורי חצרות ובתים בין החומות**, ירושלים תשס"ו, עמ' 54–58.

⁵³ על סוגת התחינות ראו בהרחבה: Chava Weissler, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998; Devra Kay (ed.), Seyder Tkhines: *The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*, Philadelphia 2004

⁵⁴ מאיר בר-אילן, 'הקול הנשי – מקרוב ומרחוק', יונה שמיר (עורך), **אור למאיר: מחקרים במקרא, בלשונות השמיות, בספרות חז"ל ובתרבויות עתיקות**, באר שבע תש"ע, עמ' 37; טורניאנסקי (לעיל, הערה 20), עמ' 20.

יהושע זליג 'שערי דמעה', הפופולרי בסוגת התחינות בדפוס הארץ-ישראלי. ספר זה זכה לשתים עשרה מהדורות לאורך התקופה, מחציתן ביידיש שלצידה העברית. שש המהדורות שנדפסו ביידיש היו תרגום מעברית, לאו דווקא לנשים, אלא 'דעם ספר האבין מיר גיזעצט פון לשון הקודש אויף עברי טייטש כדי יעדערער זאל קענען פאר שטיין וואס אין דעם טוט שטיין' (כדי שכל אחד יוכל להבין היכן הוא עומד בקריאה).⁵⁵ כאשר הועתקה תפילה מ'שערי דמעה' ל'תחינות לסדר תיקון שלשה משמורות על אריכת הגלות' (1873), ששפתו יידיש בלבד, נדפס בשערו בעברית: 'גם הוספנו כמה תפלות יקרות מן שערי דמעה'. אין שם התייחסות ייחודית לנשים, אבל הדגש הוא על היידיש כשפת ההמונים, והיא נדפסה באותיות מרובעות מנוקדות.

הבחנה מגדרית מתבטאת בשפת התחינות על פי ייעודן בתפילות 'נשיות' מובהקות, ובדרך כלל בלא נוסח עברי. כאשר תפילה להדלקת נרות בערב שבת והתחינה שבאה לאחריה מובאות בטקסט, הן תמיד נדפסו ביידיש בלבד, ותוכנן פונה לנשים. כאשר לא נדפסה תחינה לזמן הדלקת נרות, בדרך כלל נדפס בשער הסבר כי התרגום ליידיש מטרתו שכל אחד יוכל להבין את הטקסט.

תחינות שנכללו בקונטרס 'כותל המערבי' (1876), שיצא מבית דפוסו של גאשצינני ושותפיו אברהם ויצחק גאגין, חוברו כדי לאומרן גם בעת הדלקת נרות בערב שבת ובתפילה ליד קבר רחל, 'ווס מען זאגט ביי די כותל מערבי, אויך ערב שבת ויום טוב צו ליכט אן צינדן. גם ווס מען זאל זאגין ביי די מוטער רחל'. על פי הנדפס בשער 'תפלה אצל כותל המערבי' (1895) בהוצאת צוקרמן, ברור כי הפנייה היא לנשים: 'א שיינע תחינה ווס מען זאגט בייא דעם כותל מערבי ערב שבת און ערב יום טוב, אויך צוא ליכט אן צינדן' (תחינה יפה שאומרים ליד הכותל המערבי בערב שבת ובערב חג וגם להדליק נרות), ובתפילה לזמן הדלקת נרות רק האישה היא הנמענת.

בכמה מהדורות של 'שערי דמעה' בעברית נוספו תפילות נשיות ביידיש בלבד. ממהדורת 'שערי דמעה' שהדפיס צוקרמן בשנת 1892, המבוססת על מהדורתו העברית-יידישית משנת 1885, הוצאו תפילות שמיועדות לגברים,

⁵⁵ נדפס בשער הספר **שערי דמעה**, ירושלים תרמ"ה.

ונוספו בה תפילות ביידיש בלבד שאומרים בערב שבת ליד הכותל המערבי ובזמן הדלקת נרות. בשנת 1898 יצאה מבית דפוסו מהדורה נוספת בעברית וביידיש, בהוצאת סאלאנט עט בורקי, נאטאנזאהן ולנדא.⁵⁶ נוסף על תפילה לזמן הדלקת נרות נדפסו שם תפילות לאם שמשיאה את ילדיה ולכלה ודינים לחתן ולכלה – ביידיש בלבד. בשנת 1900 יצאה בהוצאה זו מהדורה נוספת, בעברית בלבד, ונשמטו ממנה התפילות הנשיות. גם אברהם משה לונץ הוציא מהדורות של 'שערי דמעה' בעברית וביידיש זו לצד זו (מהדורות 1892, 1898), וגם שם התפילה לזמן הדלקת נרות היא ביידיש בלבד.

במאה התשע עשרה היה קבר רחל מוקד עלייה לרגל לנשים. שילה הביאה עדויות המתארות את קבר רחל כאתר של פולחן נשי.⁵⁷ בספרייה הלאומית מצוי כתב יד 'תפילות אצל הכותל המערבי ועל קבר רחל אמנו' (~1880) הלקוחות מ'שערי דמעה' (ירושלים 1849) ומתורגמות ליידיש. בכל המהדורות של 'שערי דמעה' שראיתי יש בצד העברית תפילה ביידיש הנאמרת על קבר רחל אימנו. מכיוון שתפילה זו כלולה בסדר תפילות ובקשות על קברי צדיקים ומיועדת גם לגברים, לעיתים קרובות היא נעדרת מספרי התחינות שנדפסו ביידיש: כך בקונטרס 'תחינות ובקשות על כל מקומות הקדושים'

⁵⁶ שלושה מוכרי ספרים ומו"ל בירושלים חברו יחד להוציא לאור ספר זה. מוכרי הספרים היו צבי הירש סלאנט (נכדו של שמואל סלאנט, מנהיג עדת הפרושים), מראשוני מוכרי הספרים בירושלים, שותפו-חתנו משה יצחק בורקי ואלהו לנדא, נצר לגאון מווילנה. כולם אשכנזים, ילידי ירושלים, שחנותם עמדה ברחוב היהודים. ראו: צבי ברסקי, **חנות ותווית: מוכרי ספרים בארץ-ישראל: 1870–1948**, תל אביב 2019, עמ' 72–73. אליהם הצטרף נחום נתנזון, אף הוא אשכנזי, שעלה ארצה בילדותו מליטא והיה שותף עם חותנו בן-ציון זילברשטיין בבית מסחר לנייר ולכלי זכוכית. נתנזון היה אחד משני סוכני הדפוס הראשונים בירושלים, שסחרו עם בתי חרושת בחו"ל וייבאו ארצה את צורכי הדפוס, ובהם מכונות, אותיות, נייר ודיו. עסקן ציבורי, ממייסדי שכונת זיכרון משה בירושלים ובית חינוך עיוורים, פעיל בספריית בית מדרש אברבנאל וגנזי יוסף. ראו: יודא א' סגל-ווייס, **בשעריך ירושלים: זכרונות ורשומות**, ירושלים תש"ט, עמ' 137, 201. נתנזון גם היה שותף עם חיים מיכל מיכלין בהוצאה לאור של ספרי תפילה ותהלים בפורמט מוקטן. **הארץ**, 27.2.1950, עמ' 3; דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו**, א, תל אביב 1947, עמ' 316. בבית המכירות מורשת נמכר ספר תהלים חסר שער, 'כדמותו וכצלמו של הסיפור הקטן והיפה אשר יצא לאור [...]', בדפוס השותפים נחום נאטאנזאהן וחיים מיכל מיכלין, ירושלים פלשתינה (מכירה 55 [248], פריט 138).

⁵⁷ מרגלית שילה, **נסיכה או שבויה? חיפה תשס"ב**, עמ' 53.

מבית דפוסו של צוקערמאן, שראה אור בשלוש מהדורות (1884,⁵⁸ 1887, 1891) ביידיש בלבד, ונמצא אותה לעיתים גם בספרי תחינות שנדפסו בעברית בלבד, בלא יידיש.

הלכות הבית הן חלק מתפקידיה המשפחתיים של האישה לצד בעלה, וגם אליהן נדרשו ביידיש. 'שלחן הטהור' (1903), שיצא מבית דפוסו של הר"ן לעווין, הוא ספר ברכות, תפילות והנהגות בעת סעודה בעברית וביידיש. התפילות בעברית, הברכות וההוראות ביידיש. ואולם 'דיני ברכות פרטיות' ו'סדר הדלקת נר של שבת' נדפסו ביידיש בלבד. 'דיני ברכות פרטיות' הן הוראות לברכות על המזון שגם האישה קשורה בו, בהכנתו לדוגמה. התפילה להדלקת הנרות היא בעברית וההוראות לה ביידיש, אולם ה'סדר' כולל תחינה ביידיש בלבד. בהוראות ל'סדר' משייכים במפורש את הדלקת הנרות לאישה, 'זוען דיא אשה האט שוין דיא ליכט אן גיצונדין אום שבת און אום יום טוב'. כל מה שנועד שם הן לגברים הן לנשים, כמו 'סדר קריאת שמע', הוא ביידיש לצד העברית, ואילו כל מה שנועד רק לגבר, כמו 'סדר המילה', 'סדר תפלת הדרך', הוא בעברית בלבד.

תחינות ותפילות ביידיש אפשר למצוא בספרים שאינם ספרי תפילה דווקא, עובדה המעידה על השימוש בהם. לדוגמה, 'תפלה אצל הכותל המערבי' כתובה ביידיש נספחה לקונטרסה של רבקה ליפא אניקשטער (1891) בעמודים יח-יט.⁵⁹ בכרזה של 'מזרח' בעברית (תר"ס-), שנועדה להיתלות על קירות הבית, נדפסה תחינה לזמן הדלקת נרות ביידיש בלבד.

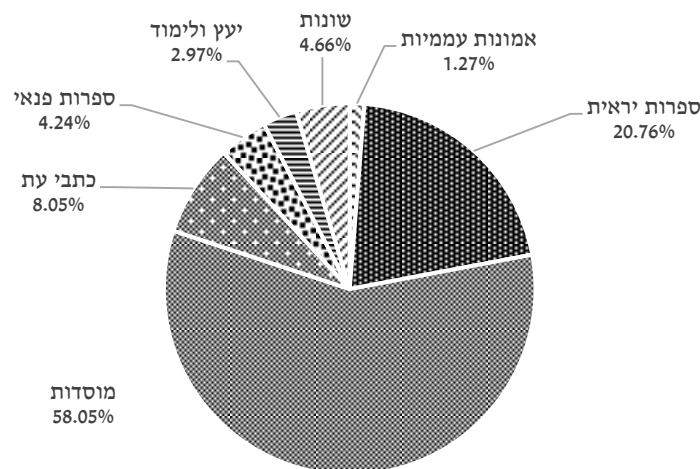
היו נשים שסייעו להוציא לאור ספרי תחינות. שרה בת ר' יצחק הכהן סייעה להביא לדפוס מהדורה נוספת של 'שערי דמעה' (תרמ"ה) בתוספת יידיש בצד העברית: 'ועל הטוב יזכר שם האשה הנדיבה מב"ת [מנשים באוהל תבורך] מרת שרה בת הר"ר יצחק הכהן ז"ל אשר נדבה רוחה אותה לעזרת הדפסת השערי דמעה הלזה'.⁶⁰ ספרו של אברהם דאנציג 'תפלה זכה' (תר"ן) 'הובא לדפוס בהעתקת לשון אשכנז והוצאת הדפוס ע"י הרבנית האלמנה רחל לאה סאסיווער'. בדף האחרון נדפסו דברי בקשת תמיכה ביידיש אל 'אחים

⁵⁸ על פי פילובסקי, יידיש וספרותה (לעיל, הערה 38), עמ' 279.

⁵⁹ שילה (לעיל, הערה 57), עמ' 274, הערה 186.

⁶⁰ בסוף ההקדמה, בהוצאת צוקרמן ושותפיו, ירושלים תרמ"ה.

מרחמים – ואחיות רחמניות', וחתומה עליהם המתרגמת Rabbiners Wwe. Rachel Lea Sassiwer in Jerusalem. מתוך עשרים ושניים דפוסים של תחינות ובקשות, כמחציתם, שנים עשר, בידיש בלבד.

איור 2: התפלגות הנושאים בידיש

דינים, מצוות ומנהגים

מלבד תחינות כוללת הספרות היראית גם דינים, מצוות ומנהגים (21%). רובה של תת-סוגה זו מיועדת לנשים. ספרו של יהודה ליב צייטלין 'ראה חיים' (1889), שנדפס בעברית, כולל הסבר על מצוות חנ"ה (חלה, נידה, הדלקת נרות) 'עם פרוש בית יהודה [ביידיש] כדי שיבינו כולם'. כאשר המחברים גברים והנמענות נשים, בדרך כלל יש התייחסות אישית לנשים. לדעת אברהם שמעון ירמה,⁶¹ מחברו של 'אשי השם' (תרס"ו), רק חלק מהטקסט רלוונטי לנשים, ולכן הוא ציין בהקדמתו: 'ודינים היותר מצויים העתקתי ללשון זארגאן המדובר בינינו בכדי שידעו גם נשים איך להתנהג

⁶¹ רב מוסמך, איכר, מראשוני פתח תקווה. עלה מביאליסטוק. ראו: ברוך בן עזר (ראב) ואהוד בן עזר, "רשימת הראשונים שאני זוכר עד לשנת 1900" במושב פתח תקווה, פרויקט בן-יהודה: <https://benyehuda.org/read/24925>

בביתם'; על אחת כמה וכמה אם החיבור כולו נועד לנשים, כמו 'סדר הנהגות הנשים' (1878), שהוא פרק כד ב'שבט מוסר' לאליהו הכהן האיתמרי. אהרן בן יהושע הכהן המתרגם טרח לציין כי תרגמו מלשון הקודש לטייטש 'כדי אז איטליכי אשה זאל נזהר זיין אפ צו היטין וויא דא שטייט' (כדי שכל אישה תיזהר לשמור על המצב כמות שהוא);⁶² חלק מספר מוסר 'א"ב לבנים' מאת חיים דוד שפיצר, אשר 'חצי מחלקה רביעית – המיוחדת לבנות [...] בלשון יידיש דייטש [...]', נדפס כספר 'תכשיטי נשים', (תרע"ג) וכשמו כן הוא, מיועד לנשים.

יוצא מן הכלל ספרו של יהושע זאב זיסנוויין 'ציר נאמן', 'שלשה עשר מאמרים המבארים כמה מצות ומאמרי חז"ל'.⁶³ המאמר המקדים, 'מבוא לשערי ציון', תורגם ליידיש לצד העברית, אך אין בו ובספר בכלל כל התייחסות לנשים. עם זאת נשים תמכו בהפצתו; לאחר ההסכמות, בסופם של 'מכתבי תהלה', ממליצות על הספר שלוש אלמנות, שלושתן נשים שבלטו ביישוב היהודי בירושלים כנדבניות שמעורבות בענייני הציבור.

הראשונה, שרה סוניה דיסקין, הרבנית מבריסק, אלמנתו של הרב יהושע ליב דיסקין,⁶⁴ כתבה: 'ג"א [גם אני] קבלתי ספר אחד ושלמתי מחירו ולא אמנע ברכתי מכת"ה [מכבוד תורתו הרמה] כי יצליחו ד' בכל אשר יפנה כעתי' שרה דיסקין אל' [אלמנת] הגאון הקדוש מוהר"ל דיסקין זצלה"ה'. השנייה כתבה: 'כאשר זכיתי לקבוע פה ירושלם ת"ו בבית ביהמ"ד עבור עשרה בטלנים ממילא התחייבתי א"ע להכניס בביהמ"ד מטעמים. לכן קבלתי הספר 'ציר נאמן' המבאר המטעמים של אהבת השי"ת באהבת ארץ-ישראל כאשר אוהב נפש הישראלי. כ"ד [כה דברי] מערע מרים ראשע אל' [אלמנת] המנוח הר' שלום ב"ר יצחק ז"ל מעיר "דענענבערג" [דווינסק שבלטביה].⁶⁵

⁶² ירושלים תרל"ח.

⁶³ הקדמת המחבר, עמ' ה צד א.

⁶⁴ עליה ראו גרייבסקי (לעיל, הערה 50), עמ' 12; שילה (לעיל, הערה 57), עמ' 173.

⁶⁵ בספר החשבון לאגודת עזרת נשים הכללית לשנת תרנ"ו-תרס"ג (1896-1903) נזכרת מרים ראשע מאנדלשטאם כנדבנית קבועה וחברה באגודה, ומשנת תרס"ה שמה נעדר. בהר הזיתים קבורה 'מרים ראשע בר' יהודא ליב אשת ר' שלום מ[...] נלב"ע [...] כ"ז אייר שנת תרס"ד. את ספר החשבון לשנת מותה לא ראיתי.

השלישית, בת-שבע חיה געגוזין, אלמנת ראובן הערץ געגוזין,⁶⁶ כתבה: 'ג"א [גם אני] אקבל ספר אחד בת שבע חי' בת ר' ארי' ליב ז"ל מעיר וילנא, נ"ע'.

כרוזים

כרוזים לתלייה בחוצות העיר היו נפוצים, והם נגעו בחיי היום-יום שבהם גם לנשים היה עניין. 68% מהם היו למטרת גיוס כספים, ורובם (למעט שתי מודעות פרטיות) מטעם מוסדות ציבור, מוסדות דת ומוסדות רפואה. הקריאה לגיוס כספים הייתה תמיד בעברית וביידיש, בדרך כלל עמודה מול עמודה, ותמיד העברית מימין והיידיש משמאל. במקרים רבים גם יהודי הגולה היו הנמענים.

הכרוז 'קריאי מועד' נדפס בעברית וביידיש לקראת חג הפסח תרמ"ט (1889) מטעם הוועד הכללי, ומטרתו גיוס כספים לתמיכה בעניי העיר לקראת ימי החג. הפתיחה בעברית: 'אחינו היקרים', וביידיש: 'ליבע האבגישעצטע ברידער און שוועסטער!' (אחים ואחיות אהובים הכי חביבים). הכרוז 'כבוד אחינו שבגולה' נועד לתלייה במקומות ציבוריים לשם גיוס כספים לתמיכה ב'קופת תמיכה [...] לכמה רבנים מעדת החרדים' (1923). הוא נדפס בשלוש שפות זו לצד זו: עברית, יידיש ואנגלית. בעברית הפנייה היא ל'אחים יקרים', ואילו ביידיש הפנייה היא 'טייערע ברידער און שוועסטער' (אחים ואחיות יקרים). שמואל סאונדערס, גבאי חברת מושב זקנים וחברת אנשי מעמד, הפיץ בשנת 1881 שני כרוזים נפרדים לגיוס כספים: לגברים 'אליכם אנשים אקרא' בעברית, ולנשים 'תחינה ובקשה לנשים צדקניות' ביידיש.

איסורים, תקנות, דינים וסכסוכים גררו אף הם פרסום חוצות. בשנות התשעים התחוללה סערה בירושלים על ייסודו של כולל אמריקה. בשנת 1896 התפרסם פשקוויל בעילום שם: 'א' חוצפה! דיא בריסקער רעבעצין וויל חרוב מאכען ירושלם!' נגד הרבנית שרה סוניה דיסקין, שרוצה להחריב את

⁶⁶ על מפעליה בירושלים ראו גרייבסקי (לעיל, הערה 50), עמ' 119. בין השאר נידבה מכספה לבניית בית הכנסת באר שבע בשכונת בית ישראל, והוא עומד על תילו עד ימינו אלה. על בעלה כתב יהודה אפל: 'איש עשיר, פשוט, אבל בעל לב רגיש וחובב ציון'. אפל, בתוך **ראשית התחייה**, פרויקט בן-יהודה: <https://benyehuda.org/read/656>, פרק ב.

ירושלים.⁶⁷ זעמו של הוועד הכללי יצא עליה מכיוון שעלה בידה להביא לידי ייסודו של כולל אמריקה בחסותו של בעלה הרב יהושע ליב דיסקין. באותה עת באו רוב הכנסותיו של הוועד הכללי מארצות הברית, ואנשי הוועד הכללי, עם הרב שמואל סלאנט בראשם, צפו פגיעה בהכנסותיהם.⁶⁸

באפריל 1920 נערכו בחירות לוועד הלאומי. סלע המחלוקת העיקרי היה זכות הבחירה לנשים, הן לבחור והן להיבחר. בעוד נציגי הפועלים דרשו בתוקף מתן זכות בחירה לנשים, אנשי היישוב הישן, שראו במתן זכות בחירה לנשים מעשה חילוני בלתי מוסרי בעליל, דחו דרישה זו מכול וכול. בעלי בריתם לעניין היו חברי 'המזרחי', שחששו להיוותר יחידים מול הממסד החילוני ולהשאיר את הייצוג האורתודוקסי בידי אנשי היישוב הישן, הספרדים ובני עדות המזרח, שייצגו קו שמרני ביחסם למסורת היהודית, ועליהם נוספו גם האיכרים, שעיקר חששם היה מפני התחזקותם הפוליטית של הפועלים.⁶⁹

כך קרה שכרוז מטעם ההנהגה האשכנזית שדן באיסור על השתתפות גורפת של גברים ונשים בבחירות, התפרסם בחוצות העיר בעברית, יידיש ולדינו: 'פסק דין תורה מאת הרבנים [...] ראשי ונשיאי ארצנו הקדושה והרבנים הג' הבד"צ לכל מקהלות האשכנזים בעה"ק ירושת"ו [...] אין א"י געגען דעם דין פון דער הייליגער תורה זיינען מיר מודיע צו אלע אידען מענער און פרויען אז טאר זיך נישט בעטייליגען אין דער בחירה' (בהתאם לחוק התורה הקדושה אנו מודיעים לכל הגברים והנשים היהודים שלא להשתתף בבחירות).

פסק דין תורה זה התפרסם לראשונה בתשרי תר"ף (1919), ומכיוון שהבחירות בירושלים נערכו בהמשך אותה שנה, ולמען תת משנה תוקף, יצא כרוז נוסף באייר תר"ף (1920), בידיש בלבד, שנוסחו חברתי יותר, מעם

⁶⁷ על פי הספרייה הלאומית. ראו גם קלוגר (לעיל, הערה 40), עמ' 46. יצאה גם חוברת ששמה 'א חוצפה פון דער בריסקער רביצין'. ראו: אלעזר ר' מלאכי, **פרקים בתולדות היישוב הישן**, תל אביב תשל"א, עמ' 310.

⁶⁸ על הפרשה בהרחבה ראו מלאכי, שם, עמ' 305–311.

⁶⁹ על פרשה זו ראו: סילביה פוגל-ביז'אוי, 'האמנם בדרך לשוויון? מאבקן של הנשים לזכות בחירה ביישוב היהודי בארץ-ישראל 1917–1926', **מגמות**, לד, 2 (1992), עמ' 265; מרגלית שילה, **המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917–1926**, ירושלים תשע"ג, עמ' 109–129.

ההנהגה הדתית: 'דיא החלטה פון דיא אספת הרבנים אין ירושלים: [...] ביום יוד אייר תר"פ: עס איז אסור צו יעדעם יודען זיך משתתף זיין אין דיא בחירה פון אספת הנבחרים [...]'. (אסור לכל יהודי להשתתף בבחירת האספה הכללית). מטבע הדברים, כאשר היה הכרוז מטעמה של ההנהגה האשכנזית והספרדית כאחד, הוא נדפס בשלוש השפות: 'מודעה ואזהרה: מהרבנים [...] ספרדים ואשכנזים [...]'. (1915), דן בהשגחה על הפרשת תרומות ומעשרות.

כאשר היו נשים מעורבות בפרסום הכרוזים שפתן הייתה תמיד יידיש. נזכרה לעיל בריינדל וולפינזון בבקשה לגייס כספים, וגם דינה סולומיאק פרסמה קול קורא 'אויפרוף: לשנה טובה יכתב ויחתם' לגיוס כספים לבית יתומות לחברת נשים בית יעקב. כולל סובאלק ולומזה פרסם בקשה לעזרה בעברית 'אחינו בני ישראל', ובשולי הכרזה הוסיפו שתיים עשרה נשות הכולל את בקשתן ביידיש. בחלקה העליון של הכרזה הפרטית 'ר' אבנר איננו' קראה הינדע זיסנווין ביידיש לציבור לרכוש את ספרו של בעלה, ובחלקה תחתון של הכרזה נדפסה הקריאה בעברית, ועליה חתומים דייני הבד"ץ של האשכנזים ואישים אחרים.

פרנסי הקהילה האשכנזית השתמשו בכרוזים להפצת ידיעות שנגעו לענייני העיר. בעיתון 'די צייט' (6 בנובמבר 1918), שיצא בלונדון, התפרסמה כתבה המזהירה מפני ה'חלוקה' ומפני תופעת הזנות שפשטה בארץ עם בוא האנגלים. כתבה זו הופצה בכרוז בעברית וביידיש, זו מול זו, ובתחתיתה נדפס: 'נעתק בדיוק ונמסר בדפוס ע"י ועד העיר למקהלות האשכנזים, בירושלים ת"ו'.⁷⁰

פרסומי מוסדות

רוב הפרסומים שנדפסו ביידיש עוסקים בענייני מוסדות ונושאים (58%, ראו איור 2): גיוס כספים (48.2%), תקנות והנהגות (44.5%), דו"חות כספיים (1.5%) ושונות (5.8%).⁷¹ מכלל הפרסומים בעברית וביידיש שהתפרסמו עם השנים ועוסקים בתקנות והנהגות, כמחציתם (41.5%) כללו תקנות ביידיש.

⁷⁰ הנ"ל, 'מלחמת העולם הראשונה כזירה להעצמת נשות היישוב היהודי בארץ ישראל', מיכל בן יעקב, בן-ציון קליבנסקי וג'ודי באומל-שוורץ (עורכים), **עולם מתהפך**, ירושלים תש"ף, עמ' 135.

⁷¹ שונות: פולמוס, תעודות, מחקרים ומאמרים, תצלומים, לוחות שנה.

ברוב המקרים פרסומן של תקנות והנהגות של מוסד כלשהו נקשר לגיוס כספים, והייתה בו התייחסות גם לנשים.

מעבר לשער של 'ספר התקנות להמוסד הצבורי בית אסף זקנים נדחים הכללי' (1906), בראש העמוד, הפנייה היא 'אל אחינו שבגולה', ומתחתיה 'תחינה פאר ליכט בענטשין' מנוקדת. התחינה הנשית לזמן הדלקת נרות היא ביידיש בלבד. בעמוד הבא נדפסו היידיש והעברית עמודה מול עמודה, בעברית הפנייה היא אל 'אחים רחמנים!' וביידיש הפנייה היא אל 'בארימהערציגע ברידער אונד שוועסטער!'.

אנשי חברת מנחם בצפת פרסמו 'ספר התקנות: מבנין בתים לחברת מנחם ציון' (1914), שרובו ביידיש, ויש בו התייחסות ספציפית גם לנשים: 'אויך פרויען [...] קענען בעטייליגט זיין אין דיא אבענערוואהנטע רעכטע לויט איהרע שפענדען' (גם נשים יכולות להשתתף בזכויות הרלוונטיות בהתאם לתרומותיהן). בבקשה לגייס כספים לרכישת מגרשים באזור ירושלים פנתה החברה החרדית רמתיים צופים בשני קונטרסים צמודים, הראשון בעברית והשני ביידיש. בעברית הפנייה היא אל 'אחים יקרים', וביידיש הפנייה היא אל 'טייערע ברידער און גוטהערציגע שוועסטער!' (אחים יקרים ואחיות טובות לב!).⁷² בסוף כל קונטרס נדפסו תקנותיה והנהגותיה של החברה בשפתו. בשנת תרפ"ד הצטמצמה הפנייה לכדי כרוז אחד ביידיש ובעברית, עמודה מול עמודה.

פנחס גרייבסקי פרסם ספר של מכתבים שכתב ביידיש, וייעד אותם לחו"ל: 'מכתבים מארץ ישראל: >בריעפֿע אויס ארץ ישראל<' (1896). במכתביו הוא נדרש למוסדות שקמו בירושלים: ועד כל הכוללים, בית חולים ביקור חולים, אגודת עזרת נשים הכללית, בית מושב זקנים. בפתחת הקונטרס הפנייה היא לגברים, 'הערט אונז ברידער און העלפֿט אונז' (שמעו אחינו ועזרו לנו), ובהמשך 'ליבע ברידער' (אחים אהובים). ההתייחסות לנשים היא במכתב הרביעי, המספר על אגודת עזרת נשים ועל הנשים הפועלות בו. במכתב זה יש פנייה אישית בעברית ל'נשי החיל' במחצית התחתונה של העמוד, ובמקביל לדברי שבח בעברית מאת גבאי בית החולים ומנהליו נדפסו גם

⁷² 'קול קורא לעזרה!' (תר"ף-).

דברי שבח באנגלית מאת הקונסול האמריקאי Edwin S. Wallace ומאת א"נ אדלר (Elkan Nathan Adler),⁷³ מתורגמים ליידיש. במכתב החמישי, למען 'בית מושב זקנים', הפנייה היא 'ליבע ברידער און שוועסטער'. דווקא חברת הנשים בית יעקב בירושלים, שהוציאה בשנת 1899 קול קורא שיועד לנשות ארץ ישראל, פנתה אליהן בעברית בלבד.

בכל הנוגע לדו"חות כספיים הפנייה ביידיש לנשים זניחה. הדו"ח היחיד שהיה מיועד לנשים הוא 'ספר החשבון לאגודת עזרת נשים הכללית' (1896). אגודה זו נוסדה בירושלים בדצמבר 1894 ונוהלה על טהרת הנשים. בתחילה הייתה שפת הדיבור באספות יידיש, ובשפה זו כתובות ההקדמות לדו"חות הכספיים הראשונים. ספר החשבון העשירי (לשנים תרס"ד–תרס"ה) הוא הראשון שכתוב בעברית וביידיש זו לצד זו.⁷⁴ גם דו"ח זה נועד לגייס כספים, והפנייה בהקדמה היא לנשים בלבד: 'ליבע שוועסטער!' (אחיות אהובות!).

עיתונות יידיש בארץ ישראל

עוד סוגה ביידיש היא מכתבי העיתים, קרי עיתונים,⁷⁵ ובסוגה זו השיקול הכלכלי הוא שהתווה את דרכם של המו"לים. אומנם כתבי העת יועדו בראש ובראשונה לקהל המקומי, אולם לנוכח מיעוט האוכלוסייה היהודית בארץ פזלו המו"לים לעבר השווקים בחו"ל. משנת 1873, מאז נסגר ברוסיה הצארית כתב העת היידי 'קול מבשר', ועד סוף המאה התשע עשרה לא יצא במזרח אירופה עיתון ביידיש. חלל זה ביקשו למלא המדפיסים בארץ ישראל. ארבעה עשר עיתונים במוצהר ובגלוי קשרו את עצמם לחו"ל, מי למטרות רווח ומי למטרות תמיכה כספית מחו"ל, בתרצם את השימוש ביידיש: כדי שכל אחד יוכל להבין.

תשעה עשר כתבי עת ביידיש ראו אור בארץ, רובם ביוזמת מדפיסים-מו"לים אנשי היישוב הישן. חלקם יצאו במתכונת דו-לשונית, עברית ויידיש זו לצד זו ('שערי ציון'), או בעיתון עברי מקביל להם ('דיא ראזע' לצד 'החבצלת' או 'דער פרדס' לצד 'הפרדס'), אבל רובם היו ביידיש בלבד. שישה עשר מהם ראו

⁷³ עורך דין אנגלי, היסטוריון ואספן כתבי יד. ביקר בארץ ישראל בשנת 1896.

⁷⁴ ברכה סליי, 'מגמילות חסדים למוסד רפואי: "עזרת נשים", תרנ"ה-תרס"ו', קתדרה, 125 (2007), עמ' 70–71.

⁷⁵ על העיתונות ביידיש ראו בהרחבה פילובסקי, עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 72–101.

אור עד מלחמת העולם הראשונה. בדרך כלל היו אלו שבועונים, ומספר עמודיהם לא עלה על ארבעה עמודי פוליו. עיתונות זו ביקשה להיות עיתונות כללית, ומדוריה עסקו בנושאים שהסעירו את הארץ, במתרחש בכוללים, בדיעות על מזג האוויר, במתרחש באימפריה העות'מאנית, בכרוניקה על אירועים יוצאי דופן. מעטים מהם כללו מדור ספרות, ואם היו כאלה, הם הכילו בדרך כלל תרגומים מן העיתונות היהודית-גרמנית. לענייננו, הדיון יעסוק בעיתונים שנוגעים לעניין המגדרי, הנשי.⁷⁶

בשמותיהם של רבים מן העיתונים בולט סממן מגדרי שרומז שהם יועדו גם לנשים, גם אם כוונתם של המו"לים הייתה בראש ובראשונה להפיצם בחו"ל. לאחר שב'שערי ציון' (1885–1876) פסק המדור ביידיש, ניסה גאשציני להוציא עיתון נוסף בקוראו לו 'די טאכטער ציונ'ס', שנועד אף הוא לחו"ל. יעקב מהרש"ק, סוכנו של גאשציני בוורשה, פרסם מודעה על הוצאתו של עיתון זה: 'בעוד שבועיים יופיע מהרעדאקציא הזאת [שערי ציון] מכ"ע [מכתב עיתים] בשפת יהודית-אשכנזית (זשארגאן) נקוב בשם: "בת ציון" (די טאכטער ציונ'ס) למען אחינו ואחיותינו אשר לא יבינו מכ"ע בשפת עברית',⁷⁷ אבל נראה שעיתון זה לא ראה אור.

עיתון אחר שגאשציני קשור בו וקשורה בו דמות נשית היה 'דער הייליגער איינציגער' (1887).⁷⁸ ירחון זה ראה אור ביוזמתה של שרה סוניה דיסקין, הרבנית מבריסק, שהייתה דמות משפיעה בחיי היישוב הישן בירושלים. כותרו היה בגרמנית. מלאכי דן ארוכות בעיתון זה, ועל סמך שני מקורות קבע כי העיתון היה ביידיש: (1) סקירה ביבליוגרפית של איזידור לויב, שציין: 'העתון כתוב יהודית-אשכנזית באותיות עבריות'; (2) ציטוט מאמרו של אליעזר בן-יהודה כלשונו.⁷⁹ אריה פילובסקי רימז כי הכוונה הייתה לגרמנית

⁷⁶ לעניין קהל הקוראים הגברי שאינו שולט בעברית ולעיתונים שנוסדו בארץ בתמיכת מוסדות בחו"ל, כמו העיתון החרדי 'אונדזער ברידער', לא אידרש כאן. ראו שם, עמ' 86–88.

⁷⁷ יעקב מהרש"ק, 'לכל אוהבי "שערי ציון" וחובבי ארצנו הקדושה', **המליץ**, 26.9.1884, עמ' 8. להרחבה ראו: אליעזר ר' מלאכי, "דער הייליגער אנציגער": עתון אידי ירושלמי – בטאונה

⁷⁸ של הרבנית מבריסק', אלחנן ריינר, חגי בן שמאי ואחרים (עורכים), **מנגד תראה**, ירושלים תשס"א, עמ' 162–169. פילובסקי הטיל ספק במעורבותו של גאשציני כמו"ל, כעורך או כמנהלו האדמיניסטרטיבי. פילובסקי, עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 81–82.

⁷⁹ מלאכי הסתמך על מאמרו של אליעזר בן-יהודה, 'אורות מני אפל', **הצבי**, 2.3.1888, עמ' 1. ואולם לא מצאתי שם רמז על היותו של העיתון ביידיש. מלאכי, שם, עמ' 162–169.

באותיות עבריות ולא ליידיש, ודעתי כדעתו.⁸⁰ כפי הנראה עיתון זה לא הופץ בירושלים.

הדו-שבועון החדשותי 'דיא ראזע' (1877), בהוצאת ישראל דב פרומקין ומיכל הכהן, היה 'א' יידישער פאמילייען בלאאט פאר אללע אוהבי ציון וירושלים' עיתון למשפחה, ובשמו נרמז שם של אישה. עם זאת הצהירו העורכים במפורש כי נועד לחו"ל ולכל מי שיודע לקרוא אות עברית ומטרתו להשכילם באמצעות שפה מובנת להם: 'דורך א זשארגאן בלאטט [...] א פארשטאנדיגע שפראך אונטער די אללע וואס זיינען אינטרעסינט דארניען'.⁸¹

'הצבי לבית יעקב' התחזה לעיתון לנשים על פי שמו,⁸² והמו"לים, האחים הירשנזון, אף נתנו בו סממנים נשיים נוספים:

- א. בכותרת המשנה נדפס: 'ארויס גיגעבין פון הא' חיה בן יעקב (יוצא לאור על ידי הא' חיה בן יעקב). רבים ייחסו את עריכת העיתון לחוה הירשנזון,⁸³ רעייתו של חיים, אולם למעשה היו אלו ראשי תיבות של חיים ויצחק הירשנזון בני יעקב, מו"לים ומדפיסים בירושלים בעלי העיתון הצבי.⁸⁴
- ב. במאמרים ובהערות הופיעה לעיתים החתימה 'העורכת'.
- ג. מאמר המערכת הראשון יצר את הרושם שכתב עת זה נועד לנשים.⁸⁵

⁸⁰ פילובסקי עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 82.

⁸¹ גיליון ראשון של 'די ראזע', ב' באייר תרל"ז. על העיתון ראו: מרדכי קוסובר, 'חבצלת: די ראזע – דער ארץ ישראל יוד', זלמן פבזנר ודוד יודילוביץ (עורכים), **קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות**, תל אביב תרצ"ה, עמ' 113–119.

⁸² על פי פירוש רש"י לשמות יט, ג. ראו גם שילה (לעיל, הערה 57), עמ' 173–175.
⁸³ יוד, 'הצבי לבית יעקב', זלמן פבזנר ודוד יודילוביץ (עורכים), **קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות**, תל אביב תרצ"ה, עמ' 127–129. שילה (לעיל, הערה 57), עמ' 173. לדבריה, 'מהמידע הקיים, קשה להעריך מה היה חלקה של חוה הירשנזון בעיתון' (שם, עמ' 320, הערה 38).

⁸⁴ אליעזר ר' מלאכי, 'העתונות הירושלמית', אלחנן ריינר, חגי בן שמאי ואחרים (עורכים), **מנגד תראה**, ירושלים תשס"א, עמ' 16.

⁸⁵ פילובסקי, עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 79.

כמובן, השפה חיזקה את התדמית של עיתון נשי. מגמתו של העיתון הייתה להשפיע על נשי האשכנזים בירושלים⁸⁶ ללמוד עברית ולהפיץ את השפה העברית בקרב נשות ישראל. יקותיאל דייטש ("ד"), עיתונאי בכתב העת 'הפסגה'⁸⁷, נדרש לכתב העת 'בית יעקב': 'שמו] מוכיח שנוסד בעד נשים, מטרת המו"ל הר"ר ח. הירשענזאהן בעתונ[!] זה, להרגיל נשי אה"ק כי תלמדנה לשונן לדבר עברית [...], שפת מו"ל זארגאן נשחתה מאד'. גם בן-יהודה התייחס לעיתון כמיועד לנשים. בברכו את הוצאת העיתון במאמר מערכת ציין: 'ונועד בפרט "לבית יעקב", אלו הנשים. תכלית העתון להעיר איזו התעוררות לטובה בלבנות הנשים⁸⁸, והתכלית הזאת בודאי טובה ורצויה, וע"כ נברך את העתון החדש באריכות ימים וקהל קוראות אשר לא ימנה ולא יספר מרוב'.⁸⁹ על אף מגמתו עסק העיתון מעט מאוד בנושאים נשיים, ובתכניו הפיץ את חדשות ארץ ישראל בעיקר בתפוצות.

עוד כתב עת שהתחזה על פי כותרו לעיתון המיועד לנשים הוא השבועון 'שולמית': ירושלימער יודישער וואכענבלאט' (1911) בהוצאת חיים גולדברג ובעריכתו של שלום ירמיה כ"ץ. כבר בכותר, 'אונפארטייאיש פיר אללע קלאססען', פונה השבועון לכול, בלא משוא פנים. גם לעיתון זה היה קשר עם יהדות התפוצות, ונדפס בו חומר מן העיתונות היידית באמריקה. פילובסקי הזכיר בשם מנשה אונגר עיתון נוסף בידיש הנושא שם של אישה, 'שושנה', שייתכן שראה אור בשנת 1908.⁹⁰

עם זאת מעניינת התייחסותם של המו"לים לעצם הכתיבה בידיש. אגב התנצלות על יציאתם 'נגד שפתנו הלאומית', הסבירו שכוונתם היא לספק את הידיעות על הנעשה בארץ ובחו"ל ל'שכבות רחבות של ההמון' שאינן דוברות עברית.⁹¹ במכתב תשובה לצדרבוים⁹² ענו עורכיו של 'דער ארץ ישראל יוד' כי בעזרת היידיש 'נסול [...] דרך לשפתנו [העברית], ללמדה

⁸⁶ יוסף לנג, 'המו"לים לבית הירשנזון: פרק בתולדות העתונות הירושלמית (1882–1908)', קשר, 29 (2001), עמ' 37.

⁸⁷ כתב העת ראה אור בארצות הברית. הפסגה, 17.6.1892, עמ' 4.

⁸⁸ ההדגשה במקור.

⁸⁹ 'דברי ימי השבוע', האור, 13.5.1892, עמ' 1.

⁹⁰ פילובסקי, עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 88.

⁹¹ שם, עמ' 75, 85.

⁹² מאמר מערכת, המליץ, 18.4.1890, עמ' 1.

להבינה ולדבר בה, [...] נשכים ונעריך לדבר אליהם בשפה אשר יחד בחלב אמם באה אל קרבם, ואשר אך בה יהגו כל מחשבותיהם'.⁹³ חיים ויצחק הירשנזון, שתמכו בהחייאת העברית, הוסיפו כותרים והערות בעברית לעיתונם היידישאי 'בית יעקב', ובמוסף לעיתון אף פרסמו שירים שבהם העברית והיידיש משולבות בשיר שורה-שורה.⁹⁴

על אף הביקוש רוב העיתונים ביידיש לא החזיקו מעמד. אליעזר רפאל מלאכי הביא רשימה של העיתונים שנסגרו, ובהם הוא מונה גם את 'שערי ציון', 'די ראזע', 'דער ארץ ישראל יוד', 'בית יעקב', 'שולמית'.⁹⁵ טענת מלאכי, 'אין הקהל בארץ ישראל מרגיש צורך בעתון אידי', אינה תואמת את המציאות, ובמקום אחר סתר מלאכי אמירה זו שלו עצמו בהביאו את עדותו של יהואש⁹⁶ על הביקוש הרב שיש במושבה רחובות לעיתונים ביידיש שנשלחו אליו מחו"ל.⁹⁷

אף שלמה ישראל שיריזלי, שהרבה להדפיס בלדינו, הבין שיש ביקוש לעיתון יידי והוציא לאור עיתון ששמו 'דער פרדס' (1909), אח מתורגם לעיתוני 'הפרדס' העברי ו'איל פאראדיסו' בלדינו. בעוד ביום אחד נמכרו מ'הפרדס' העברי שלושים גליונות, מ'דער פרדס' היידי נמכרו מאתיים גליונות.⁹⁸ ביפו היה אפשר לרכוש את העיתון היידי הוורשאי 'די נייע וועלט' אצל יששכר דב פרייער.⁹⁹

⁹³ שלמה עפשטיין ושמואל ראפאלאוויטש, 'אל כבוד מו"ל "החבצלת" שלום!' **חבצלת**, 9.5.1890, עמ' 223.

⁹⁴ פילובסקי, עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 80.

⁹⁵ אליעזר ר' מלאכי, 'נסיונות שלא הצליחו', אלחנן ריינר, חגי בן שמאי ואחרים (עורכים), **מנגד תראה**, ירושלים תשס"א, עמ' 171–172.

⁹⁶ שלמה בלומגארטן (1872–1927). סופר ומשורר יידי. עלה ארצה בשנת 1914 והתיישב ברחובות. את רשמיו פרסם ביידיש, ואת ספרו תרגמה אחותו צפורה בן-אביגדור, **מניו יורק ועד רחובות וחזרה**, תל אביב תש"ט.

⁹⁷ פילובסקי, עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 100.

⁹⁸ ישעיהו קרניאל, 'הסמרטוט', **הצבי**, 12.5.1909, עמ' 1.

⁹⁹ **הפועל הצעיר**, 25.1.1910, עמ' 18. י"ד פרייער (בר-דרומא) (1883–1941). עליו ראו: יגאל דרורי, 'התארגנות המעמד הבינוני בארץ-ישראל – נסיונות להתארגנות פוליטית בשנות העשרים', **קתדרה**, 44 (תשמ"ז), עמ' 117.

חיים פֶּרֶס, עורכו של 'שערי ציון', טרח להסביר לקוראים כי המערכת נאלצה להפסיק את המדור ביידיש כי 'בראשית החילונו להוציא לאור את המכ"ע "שערי ציון", חשבנו למשפט צדק להעריך החצי בשפת זשארגאן למען יבינו, גם אחינו אלה ברוסיה אשר השפה הקדושה מוזרה להם, את מטרותנו [...] ועל ידה גם את ערך היושבים על הר ציון. ואולם למורת רוחנו לא מצא עוד מהלכים בארץ רוסיה מסיבות שונות. לזאת אמרנו אמר, לבטל את השפה הנאדרה הזאת'.¹⁰⁰

פילובסקי נדרש לשאלה מדוע בארץ לא החזיקה מעמד העיתונות ביידיש. לטענתו היו לכך שתי סיבות עיקריות: (א) האוכלוסייה בארץ הייתה מועטה, והעיתונים נאלצו להישען על תמיכה מחוץ לארץ; (ב) ראשיתה של העיתונות ביידיש, עם 'שערי ציון', הייתה בתקופה שבמזרח אירופה לא יצא עיתון ביידיש, ולעיתוני ארץ ישראל היה מה להציע בספקם מידע חדשותי על הנעשה בארץ ישראל. בחלוף השנים, בתחילת המאה העשרים, התפתחה עיתונות יידישית ענפה בחו"ל, והיא הייתה עשירה ומגוונת הן מבחינה תרבותית והן מבחינה חדשותית, שכן כתבים ארץ-ישראליים סיפקו חדשות מקומיות. העיתונות הארץ-ישראלית לא הצליחה להתמודד עם זו שבחו"ל, ובהיעדר תמיכה נאלצו המו"לים לסגור את עיתוניהם.

ספרות פנאי

ספרות הפנאי תפסה בסך הכול 4.24% מסך דפוסי היידיש (ראו איור 2). רובה סיפורת (6) ומיעוטה משלים ופתגמים (3) ושירה (1). בשלהי המאה התשע עשרה הייתה ספרות המוסר והצוואות שנזכרה לעיל כספרות יראית גם ספרות הפנאי שיועדה לנשים, וחלקה אף נכתבה בידי נשים. במפנה המאה העשרים עדיין נדפסה בתחילה ספרות עממית שנגעה בספרות קודש ובספרות מוסר, שעדיין אפשר להחשיבה ספרות קנונית-דתית. ספרו של חיים בן אברהם הכהן 'עץ חיים וענפיו' (1902), שבו 'מעשה וויכוח דער רוכל מיט דעם יצר הרע', נכתב ביידיש בלבד, כדי ש'דאס אללע זאללין פאר שטעהען' (שכולם יבינו), ובהקדמה הוא פנה ל'אונזערע ברידער און

¹⁰⁰ משה דוד גאון, 'שערי ציון', זלמן פבזנר ודוד יודילוביץ (עורכים), קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות, תל אביב תרצ"ה, עמ' 146.

שוועסטער' (אחינו ואחיותינו) למטרת גיוס כספים בעבור 'מושב זקנים וזקנות' בירושלים.

שני דפוסים נוספים מסוג הספרות העממית הם סיפוריו של ר' נחמן מברסלב, שנדפסו בעברית ויידיש זו לצד זו: בשנת 1904 נדפס סיפורו מעשה מביטחון, 'מיר האבען דיא מעשה איבער גיזעצט אויף טייטש כדי יעדער זאל זיך ארויס נעמען א מוסר' (תרגמו את המעשה ליידיש כדי שכל אחד יפיק ממנו מוסר השכל), ובשנת 1910 יצא קובץ סיפורי מעשיות ובו שלושה סיפורים בעברית וביידיש אחת מתחת לשנייה: מעשה מאבדת מלך, מעשה ממלך וקיסר, מעשה מחיגר.¹⁰¹ בשנת 1912 ראה אור ספרו של אליהו לנדא 'הדרת אליהו' על הגאון מווילנה, ובשנת 1914 ראה אור ספרו של יוסף שבתי פרחי 'גדולים מעשי ה', אוסף מעשיות 'מגאוני ורבני מערב הקדמונים', שתורגמו מעברית 'עס זאל קענין ליינען גרויס און קליין' (כדי שיהיו מסוגלים לקרוא גדול וקטן).

ניצני ספרות בלטרסטיית מודרנית ביידיש אפשר למצוא בארץ בשלהי המאה התשע עשרה בעיתוני התקופה קצרי הימים בצורת פליטונים יחידים, בדרך כלל מתורגמים.¹⁰² בהקדמה לעיתון 'דיא ראזע' נכתב במפורש כי בדעת עורכיו להדפיס גם סיפורים, וכבר בגיליון הראשון, בעמ' 2-6, נדפס הסיפור 'גבריאלי זיס' מאת שלמה כהן מפראג, שתורגם מגרמנית על ידי פרומקין, וסיפורו של פרומקין, 'א-בטלנישע רייד' (דברי בטלנות), נדפס בעמ' 6-7.¹⁰³ ב'בית יעקב' התפרסמו סיפורים מתורגמים, כנראה מגרמנית, ופילובסקי אף הביא קטע שיר ביידיש עם תרגום לעברית, כפי שנדפס בעיתון זה.¹⁰⁴ בהסתמכו על מאמרו של מלאכי¹⁰⁵ טען פילובסקי כי חיים גולדברג, מו"ל העיתון 'שולמית', שחייב את היידיש וראה בה גורם תרבותי חשוב בשל

¹⁰¹ **ספר סיפורי מעשיות**, ירושלים תר"ע. סיפורי ר' נחמן הובאו לדפוס על ידי ר' נתן מנמירוב, תלמידו של ר' נחמן. החל מן המהדורה הראשונה בשנת תקע"ה (1814) נדפסו הסיפורים בשתי הלשונויות, עברית למעלה ויידיש למטה, כפי שהורה ר' נחמן, על פי דברי ר' נתן מנמירוב בהקדמה לספר.

¹⁰² פילובסקי, יידיש וספרותה (לעיל, הערה 38), עמ' 284.

¹⁰³ קוסובר (לעיל, הערה 81), עמ' 117-118.

¹⁰⁴ פילובסקי, עיתונות יידיש (לעיל, הערה 38), עמ' 80.

¹⁰⁵ **שולמית: אלמאנך יידיש**, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 307-311. על העיתון ראו פילובסקי, שם, עמ'

היותה עשירה מבחינה ספרותית, פרסם בעיתונו סיפורים מתורגמים מן הספרות הגרמנית ומן הספרות העברית.

מיעוט הספרות הבלטריסטית בידיש שנדפסה בארץ בולט במיוחד לעומת השפע במזרח אירופה בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע עשרה.¹⁰⁶ ספרות ה'שונד'¹⁰⁷ – ספרות פופולרית בידיש – השתלטה שם על שוק ספרות הפנאי. יצחק מאיר דיק (1807–1893), נחום מאיר שייקביץ' (ש'מ"ר), ספרות (1849–1905) ואחרים כתבו בידיש בעברית ספרות פנאי להמונים, ספרות חילונית שנחשבה לספרות זולה מסוג 'רומנים למשרתות'. אפרים דיינארד כינה את ספרי ש'מ"ר 'אשפת ש'מ"ר' והודה בפופולריות שלהם: 'מאדעססא עד בערדיטשוב ומווארשא עד ווילנא לא היתה אף שפחה אחת ולא עגלון אחד אשר לא נשאו שם ש'מ"ר על שפתותיהן', ורק 'כאשר נוכחתי כי בית מסחרי לא יכון בלעדיה רק אז נאלצתי להביא את האשפה הזאת אל ביתי [...] בבוא אחד לקנות ספר ז'ארגוני, חקרתיו תמיד מה חפצו ומטרתו בקריאת הבל ש'מ"ר [...] כולם עד אחד ענו תמיד כי חפצם הוא רק לבלות את העת בעיתותי מרגעה ולהתענג על הספור הנעים'.¹⁰⁸

סוגה ספרותית זו לא הייתה זרה גם לבני המקום. יש עדויות לביקוש, והיה ייבוא של ספרות בידיש. יעידו על כך דבריו של דיק עצמו על הצלחתו: 'יותר משתי מאות חבורים חברתי בזארגאן [...] ונדפסים בפעם אחת לא פחות מששת אלפים עקסעמפלארען, [...] וכמה מהם לא נודע עוד עקבותיהם מכבר כי יובלו לאמעריקא, לאסטראליען, לארץ הקדושה,¹⁰⁹ לקוקאז, גם לפרייסין, לאיינגלאנד [...]'.¹¹⁰ ואולם בארץ אין זכר להדפסת ספרות זו בידיש. בקטלוג של בית הספרים הלאומי מצאתי כמאתיים ושמונים חיבורים של ש'מ"ר שנדפסו ברחבי העולם בתקופה הרלוונטית לדיוננו כאן, מרביתם בידיש. ואילו בארץ ישראל ראו אור רק שתי מהדורות לסיפור אחד

¹⁰⁶ על עושר מצאי הדפוסים בידיש במזרח אירופה ראו: נתן כהן, **יידיש בסימן קריאה: מלשון דיבור לשפת תרבות**, ירושלים 2020.

¹⁰⁷ על התפשטות ספרות השונד היידיט (Schundliteratur, ספרות זבל בגרמנית) ראו כהן (לעיל, הערה 26), עמ' 109–110, 128.

¹⁰⁸ אפרים דיינארד, **זכרונות בת עמי**, ב, ניו אורלינס תר"ף, עמ' 153.

¹⁰⁹ ההדגשה שלי.

¹¹⁰ מתוך מכתביו. ראו פרוש (לעיל, הערה 26), עמ' 147.

שלו, 'רחל היפה', בגרסאות מתורגמות מן המקור היידי ללדינו (1901) ולעברית (1904).

מתפוצתה של ספרות הפנאי ביידיש במזרח אירופה ניתן ללמוד על קיומו של קהל קוראים גדול.¹¹¹ העליות הראשונות (1881–1923) תגברו את מספר דוברי היידיש בארץ ישראל, ואין ספק כי נוצר בה קהל קוראים לספרות זו. אלא שהנתונים מצביעים על מחסור בספרות יפה בלשון זו.¹¹² בשנת 1892 קָבַל יהושע איזנשטאדט-ברזילי כי בספרייה שער ציון 'חסרים באשכנזית כמעט כל הליטראטור החדשה וביחוד חלק הספרות היפה'.¹¹³

במפנה המאה נתפסה ספרות בלטריסטית ביידיש בארץ ספרות להמונים, ספרות לא-קנונית. במלחמה על דמותה של החברה, שנתפסה כחברה אידיאליסטית, אליטיסטית, לא היה מקום לספרות השונד בעברית, ובוודאי לא ביידיש. אנשי העלייה השנייה, האידאולוגים, החילונים, הקנאים לעברית, לא אפשרו את התפתחותה בארץ, מכיוון שחשבו כי על העברית לספק את כל צרכי התרבותיים של העם היושב בציון.¹¹⁴

באותה עת ישבו בארץ סופרים שכתבו את יצירותיהם ביידיש אולם פרסמו אותן בחו"ל. זאב ברכות, איש העלייה השנייה, כתב ביידיש, ואת אסופת סיפוריו מהווי החלוצים, 'אונטערן שאטן פון חרמון' (1918), פרסם בניו יורק. שנים אחר כך תורגם הספר לעברית, 'בצל החרמון' (1954). בקייב התפרסמו ספריו של איש העלייה השנייה אהרן ראובני, 'אין דול-הויז (ערצעהלונג)' (1915~) ו'קינדער' (1918); ובוורשה התפרסמה מהדורה נוספת של 'קינדער' (1921).

¹¹¹ למשל, מ'דין וחשבון: [...] בעד שנת 1921' של ספריית ההשאלה על שם אברהם מאפו בקובנה עולה כי באותה עת היו בספרייה שש מאות שמונים וחמישה כותרים של ספרות בלטריסטית בעברית לעומת תשע מאות חמישים ושבעה כותרים בספרות זו ביידיש.

¹¹² על ספרות הפנאי ביידיש בארץ ישראל בשנים אלו ראו לפון-קנדלשיין (לעיל, הערה 44), עמ' 169–167.

¹¹³ דב שידורסקי, ספרייה וספר בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ן, עמ' 91.

¹¹⁴ שביט (לעיל, הערה 36), עמ' 201, 205.

רק באמצע העשור השני של המאה העשרים הופיעה לראשונה בארץ ספרות בלטרסטיקית מקורית ומודרנית ששפתה יידיש, מפרי עטו של ראובני,¹¹⁵ והוא היה היחיד מאנשי העלייה השנייה שכתביו ראו אור בשפת המקור יידיש גם בארץ. בשנת 1915 פרסם ראובני ספר שירה ביידיש, 'בערג און וויסטע', בהוצאת דפוס 'האחדות', שבועונה העברי של פועלי ציון. בה בעת, בשנים 1910–1923, כתב ראובני את סיפוריו ביידיש, ובהיותו אחד מעורכי עיתון 'האחדות' התפרסמו סיפוריו בעיתון זה בעברית בתרגומיהם של אחרים (ברנר לדוגמה).¹¹⁶ סיפורו 'על יד הקיר', המספר על חיי השומרים בארץ ישראל, שנדפס בהמשכים בעיתון 'האחדות',¹¹⁷ היה תרגום לסיפורו 'אונטערן וואנד', שהתפרסם לראשונה כספר רק בשנת 1920 בהוצאת העיתון 'דאס לאנד', עיתונה היידי של מפלגת פועלי ציון, ויועד לקוראים בחו"ל.¹¹⁸

העיתונות המקומית הרבתה בתכניה לתאר את 'היהודי החדש' בארץ ישראל המתחדשת כדי לעודד את יישוב ארץ ישראל,¹¹⁹ ואותם סיפורים בהמשכים, שכבר הדפיסו אנשי היישוב הישן, מעידים על יכולתם לעודד את מכירת העיתונים. ספרות פנאי זו עדיין לא עוררה התנגדות בקרב היישוב הישן, כי חסרה את הפן האידאולוגי הלאומי המודרני, לפחות בראשיתה.¹²⁰ לפיכך אין ספק כי האשכנזים מקרב אנשי היישוב הישן והיישוב החדש כאחד היו קהל פוטנציאלי לשיווק ספרות פנאי ביידיש, אך מכלל ספרות הפנאי שנדפסה בארץ ישראל באות עברית בשנים 1832–1923, רק 1.8% היה ספרות פנאי ביידיש (לעומת 73.5% בעברית ו-21.6% בלדינו).¹²¹

¹¹⁵ על אהרן ראובני ראו בהרחבה אצל פילובסקי, יידיש וספרותה (לעיל, הערה 38), עמ' 201–274.

¹¹⁶ אריה ל' פילובסקי, 'ספרות עברית מקורית או תרגום מיידיש?' **תרביץ** כב, ד (תשמ"ג), עמ' 623.

¹¹⁷ **האחדות**, 26.12.1913–31.10.1913.

¹¹⁸ 'ספרים שנתקבלו במערכת', **הצפירה**, 2.1.1914, עמ' 3. ראו גם פילובסקי, יידיש וספרותה (לעיל, הערה 38), עמ' 203.

¹¹⁹ יפה ברלוביץ, 'ספרות העליה הראשונה', מרכזי אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 450.

¹²⁰ יהושע קניאל, 'ראשית צמיחתו של היישוב החדש בירושלים', **במעבר**, ירושלים תש"ס, עמ' 34–35.

¹²¹ לסיבות למצאי הגדול של ספרות הפנאי בלדינו ראו לפון-קנדלשיין (לעיל, הערה 44), עמ' 164–165.

בדרך כלל מידת ההיצע כפי שהיא מתבטאת בספריות תואמת את מידת הביקוש, אולם רוב האוספים בספריות שנוסדו בארץ ישראל בעת ההיא נבנו בעיקר מתרומות, שרובן מחו"ל,¹²² ולכן המצאי אינו מעיד על ביקוש כי אם על ייבוא. עם זאת הנתונים מעידים על היצע דל: בבית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי (1875–1876) נזכרים בשמם שלושה כותרים ביידיש מאת שלום עליכם;¹²³ בבית ספרים לבני ישראל (1884–1892) היו בסך הכול ארבעה כותרים ביידיש מתוך מאתיים שישים ושישה כותרים;¹²⁴ מתוך מצאי של שלוש מאות שבעים ושלושה כותרים בספריית בני ברית שבצפת (1890–1914), רק שלושה עשר כותרים של ספרות יידיש ושני כותרים של כתבי עת בשפה זו;¹²⁵ האוסף בספריית מדרש אברבנאל, שנבנה בעיקר מתרומות מחו"ל, גדל רק במאה כותרים ביידיש בשנים 1901–1910.¹²⁶ יתרה מזאת, שידורסקי הביא נתונים על 'השאלות לפי לשונות ונושאים ב'מדרש אברבנאל' בשנים 1908–1917, והיידיש אינה מוזכרת כלל.¹²⁷ גם אם היו השאלות, נראה שמספרן היה זניח.

את הסיבה למצאי הדל ביידיש אפשר לתלות במאבקה של העברית על ההגמוניה בארץ ישראל כ-Lingua Franca, מאבק שניהלו על גבה של היידיש יוצרי התרבות האידאולוגים שעלו ארצה כדי ליצור בה חיי תרבות בעלי אופי עברי-לאומי.¹²⁸ אנשי היישוב הישן ראו בספרות החול 'מוקצה', ואילו אנשי העלייה השנייה זיהו ביידיש את הגלות. ובעוד היידיש מסמנת את ההווה התרבותית הגלותית שירתה השפה העברית את השאיפות הלאומיות של אותה תקופה: שימוש בשפה אחת המשותפת לבני הלאום היהודי בעולם בכלל ובארץ ישראל בפרט.¹²⁹

¹²² שידורסקי (לעיל, הערה 113), עמ' 92, 95, 141–144 ועוד.

¹²³ שם, עמ' 361.

¹²⁴ שם, עמ' 144–145.

¹²⁵ שם, עמ' 100–101.

¹²⁶ פירוט על בנייתו מתרומות של אוסף ספריית מדרש אברבנאל ראו שם, עמ' 291–298. ראו

גם: אפרים כהן-ריס, **מזכרונות איש ירושלים**, ירושלים 1967, עמ' 135–136.

¹²⁷ שידורסקי, שם, עמ' 309.

¹²⁸ על מאבקה של התרבות העברית בספרות הפנאי ביידיש ראו שביט (לעיל, הערה 36), עמ'

202–206.

¹²⁹ יעקב שביט, 'תרבות ומצב קולטורי: קווי-יסוד להתפתחות התרבות העברית בתקופת

העלייה השנייה', ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה: מחקרים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 353.

סיכום

הקשר בין לשון דיבור למגדר נחקר זה שנים רבות. יש חִבְרוֹת ש'עמך' מדברים בשפה שונה מזו של המעמד הגבוה, ויש ששפת הדיבור המגדרית שונה, אחת לגברים ואחת לנשים.¹³⁰ בחברות סגורות כמו בִּיפֶן ואצל האינדיאנים באמריקה, ששם מעמד האישה נחות ממעמד הגבר, נמצאו הבדלים בולטים בלשון הדיבור המגדרי. אוטו יספרסן (Otto Jespersen) מצא כי בהודו העתיקה הייתה שפת הדיבור הנשית פשוטה והמונית, בעוד שפת הדיבור הגברית הייתה גבוהה ומכובדת. באפריקה יש מקומות שהתפתחה בהם שפת דיבור נשית מכיוון שנאסר על הנשים להשתמש במילים הקשורות למלחמה ולגבורה, והנשים נאלצו למצוא מילים נרדפות.¹³¹ לפני מאות שנים הומצא במחוז הונאן בסין כתב סימנים נשי סודי ששמו נושו (Nüshu), שהועבר מאם לבת.

מצב דיגלוסי דומה אפשר לזהות גם בדפוס הארץ-ישראלי (1862–1923), שבו היידיש היא השפה הפשוטה, הנשית, הנמוכה, והעברית היא השפה הגבוהה, הגברית. כל טקסט שנשים כתבו אותו או הביאוהו לדפוס היה ביידיש גם אם פנייתן אינה דווקא לנשים; ואם לא נשים כתבוהו, והטקסט היה ביידיש, גם הנשים נזכרו בנמענים. בשישה עשר פרסומים הן היו פעילות: ברובם היו כותבות (שנים עשר פרסומים), וכן היו מממנות (שלוש נשים), ממליצות (שלוש נשים), מתרגמת אחת ויזמית אחת. התופעה של נשים אדוקות ולמדניות הכותבות ומפרסמות ברבים את דבריהן היא תופעה ייחודית בעולם היהודי של המאה התשע עשרה. במציאות הארץ-ישראלית של אותה תקופה, שנשים נושלו בה מן העשייה החברתית והתרבותית, פעילותן בדפוס מסמנת פריצת דרך לשינוי בחברה שמרנית.

עובדת היותה ה-Lingua Franca של הקהילה האשכנזית והזיקה לחו"ל היא שטבעה את חותמה של היידיש בדפוס העברי בארץ ישראל. אך אם נבחן את יכול הדפוס ביידיש, נמצא כי היידיש שימשה שפת חברה ולא שפת תרבות, שפת תקשורת בענייני דיומא, בנושאים אקטואליים שנגעו בחיי היום-יום. רובו המחלט של החומר עסק בצד המעשי, העכשווי, של חיי היום-יום, בין

¹³⁰ חיים רבין, 'מהותו של הדיבור העברי שלפני התחייה', **לשונונו לעם**, כו, ח-ט (תשל"ה), עמ' 228; מלכה מוצ'ניק, 'לשון ומגדר', **לשון חברה ותרבות**, ב (2002), עמ' 8.

¹³¹ מוצ'ניק, שם, עמ' 14.

שבענייני חולין כמו גיוס כספים, פולמוס, תקנות והנהגות של מוסד, ובין שבדינים, בהלכות ובמצוות, בצווים ובאיסורים למיניהם במצוות ההנהגה הדתית.

היה קל להפיץ נושאים הקשורים במצוות נשים והליכותיהן בשפת תרבותן, היידיש. גם הספרות היראית שנדפסה הייתה חומר 'מעשי' לצורך ניהול טקס תפילה, ברובה תחינות, תפילות ובקשות. ספרות המוסר והצוואות, שנכתבה כמעט כולה בידי נשים, הייתה מאוד אישית, אינטימית, אוטוביוגרפית, ויועדה לצאצאי הכותבת, לקרובי משפחתה או לנשים בכלל. אבל כאשר הופיעה עברית בכתובתן בצד היידיש, סביר להניח שברצונן של הכותבות היה שלא תהיה זאת ספרות לנשים בלבד. רבקה אניקשטער כתבה ביידיש, שפת אמה, וכינתה עצמה 'עם הארץ' בשל בורותה בעברית: 'איך בין איין ע"ה [עם הארץ] אין לשון הקודש [...] והיא שיזמה את תרגום ספרה לעברית: 'והעתקים ע"י איש אחר ללה"ק [ללשון הקודש]'.¹³²

מהנתונים עולה כי מתוך כמאתיים וארבעים דפוסים היו 22.13% ביידיש בלבד, 52.34% דפוסים נדפסו ביידיש ובעברית כאשר היידיש השפה העיקרית, ורק ב-25.5% העברית היא השפה העיקרית. כאשר הייתה אישה מעורבת בדפוס כלשהו בתפקיד מחברת, מממנת, מגיחה, מתרגמת וכו', היה הדפוס ביידיש כשפה יחידה או כשפה ראשונה.

את רוב הפרסומים כתבו גברים, וממאה ושישה שערי פרסומים שנבדקו, בחמישים ושניים פרסומים היו הנשים נמענות ישירות, תמיד בנושאים אקטואליים לזמנן. יש שהפנייה בעברית היא 'לכבוד האנשים הנכבדים יושבי ירושלים תובב"א', ולצידה הפנייה לנשים ביידיש: 'און איהר נשים חשובות! הארט אויך צו איין אמת ריכטיג ווארט' (ואתן, נשים חשובות! שמעו גם דברים נכונים ואמיתיים).¹³³ אבל בדרך כלל הפנייה לנשים הייתה כאל חלק מקהילת עם הארץ: 'ברידער און שוועסטער'.

¹³² זכר עולם, ירושלים, תרמ"ד, דף ו ע"ב.

¹³³ אמירה לבית יעקב, ירושלים, תר"ע.

זה המקום לציין כי כאשר נדפסה העברית לצידה של היידיש היה לספר מבנה גרפי קבוע. העברית תמיד קדמה ליידיש, גם כאשר הייתה היידיש השפה הראשונה: עברית בחלקו העליון של העמוד, בטור הימני של העמוד, בעמוד הימני בפתיחת הדפים. ואם הטקסטים בעברית וביידיש נדפסו ברצף, הטקסט העברי נדפס ראשון, ואחריו נדפס הטקסט היידי. במעט מן הדפוסים שהיו מיועדים לכלל האוכלוסייה, לאו דווקא זו האשכנזית, לצד היידיש נדפסו השפות שהתהלכו בארץ באותם ימים: לדינו, אנגלית, גרמנית, רוסית, צרפתית. התעודות, ההסכמות ומכתבי התמיכה של הרבנים היו תמיד בעברית.

מקומה של השפה העברית בדפוס מעיד על חשיבותו של הדפוס העברי בקרב המדפיסים ועל הרצון לקדמו.¹³⁴ התפתחותו של הדפוס העברי הייתה פועל יוצא של תהליך החילון שהחלה עוברת החברה היהודית בארץ ישראל. גם אם היה נדמה כי היידיש עלתה מדרגת שפה שבעל פה לשפה מודפסת ואימה על מעמדה של העברית כלשון לאומית, ידה של העברית הייתה תמיד, בכל תקופה, על העליונה. דלות החומר הספרותי, מעט מזער ביחס לספרות יידיש בעולם, מדגישה את ניצחונה של העברית.

הצורך בהרחבת חוג הקוראים והפוטנציאל הכלכלי הרב הגלום בשוק העממי בארץ ומחוצה לה הוא שהביא את המדפיסים לפתחם של דוברי היידיש.¹³⁵ לכן היינו מצפים שיודפס חומר רב יותר ומגוון יותר ביידיש, אך פוטנציאל הרווח לא מומש. עם בוא גלי העלייה החדשים הפכה היידיש, שלא ברצונה, לצד במלחמת השפות. בדיקת יבול הדפוס על פי עליות מצירת תמונה מדויקת של מאבק זה.

עם בואם ארצה של אנשי העלייה הראשונה (1882–1903) חוזק היישוב הישן בנמלטי פרעות ממזרח אירופה, ומספר הכותרים זינק מעשרים כותרים בתקופת טרום העליות (1881–1832) לשיא של מאה וארבעה כותרים, אך

¹³⁴ שילה (לעיל, הערה 7), עמ' 13.

¹³⁵ כל חוקר שדן בסוגיה זו ציין את השיקול הכלכלי כפרמטר קבוע בשיקולי המדפיס. ראו לדוגמה: Lucien Febvre, *The Coming of the Book: The Impact of Printing, 1450–1800*, London 1976, pp. 172–173; Robert Darnton, 'What is the history of books', *Daedalus*, CXI (1982), pp. 65–83

מאז החל מספר הכותרים יורד: בתקופת העלייה השנייה (1904–1914) נדפסו שבעים ושבעה כותרים, ומאז ועד סוף העלייה השלישית (1915–1923) נדפסו שלושים וחמישה כותרים בלבד. אט-אט נעשתה היידיש תג הזיהוי של היהודי הגלותי, והצעירים החלו מתרחקים ממנה ומשאירים אותה לדלת העם, בני המעמד הנמוך, חסרי ההשכלה, ועל ידי זה התחזק עוד יותר הדימוי הגלותי. בארץ ישראל גילמה היידיש את המנטליות היהודית הגלותית, כל מה שרצו להתרחק ממנו בעלותם ארצה.

על פי המו"לים, המניע העיקרי להדפסה ביידיש הוא שכולם יוכלו לקרוא ולהבין. ואולם אותם מו"לים שנלחמו את מלחמתה של העברית מחד גיסא והמשיכו להוציא לאור פרסומים ביידיש מאידך גיסא, גררו לא מעט 'בעד ונגד' בעיתונות התקופה בארץ ובחו"ל. עם הופעתו של העיתון 'דער ארץ-ישראל יוד' התפרסם ב'המליץ' מאמר בגנות היידיש, 'שפת הזשראגאן, אשר ניבה נבזה, היא איננה לא לחם ולא ממתקים, לא תתן לנו כבוד ולא תועלת – רק חרפה ובוז, לעג וקלס בחוץ וכעס ומרורים בפנים'.¹³⁶ פולמוס התפתח מעל דפי העיתונות, ובעיתון 'הצפירה' הביע ח"מ מיכלין, היושב בירושלים, את תמיכתו בעיתון ובעורכיו.¹³⁷

המאבק על מקומה של העברית כשפה לאומית החל עם בואם של אנשי העלייה השנייה, ובשנת 1914 כבר היה ברור מי הובס: 'לאחד מיסודותיה של השפה הלאומית היוצאת מתל-אביב היתה שנאה הכבושה לשפה היהודית. מלמדים את הדור הצעיר שלנו לשנוא את "הגלות" ויחד עם זה את שפת-הגלות', וגם אם [...] רוב מנין ובניו של הישוב העברי מדבר יהודית, ספרדית וכו', [...] השפות הללו משמשות את השוק ותו לא. במדורי התרבות וכמעט בכל ענפי החיים החברתיים שלטת השפה העברית'.¹³⁸

תהליכי החילון שעברה החברה היהודית נתנו לגיטימציה לקיומה של ספרות לא-דתית בשפה העברית, והיידיש מייצגת החולין נדחקה מפני העברית. העברית, שלא הייתה עוד שפת קודש, הייתה גם לשפת התקשורת שבעל פה, שפת הוויכוחים, הנאומים; שפת התרבות, כלומר שפת החולין.

¹³⁶ אהרן חורגל, 'עזרת סופרים: ישראל ושפתו העתיקה', המליץ, 18.4.1890, עמ' 2.

¹³⁷ 'מכתבי סופרים', הצפירה, 1.6.1890.

¹³⁸ אל-ר, 'למה רגשו?' האחדות, 10.7.1914, עמ' 1, 5.